

૪૦૬૨

NANA FURNUWEES.

નાના ફર્નવીસ.

ભાગ પેહેલો.

અંગ્રેજી માથી. તરજુ મો કરનાર.

હાદાભાઈ મનચેરજી ગોભાઈ.

પ્રત - ૧,૦૦૦.

આ પુસ્તકનો માલોફી સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ પ્રમાણે નોંધેલી છે.

મુદ્રણ :

કાસીદ પરેસમાં છાપ્યું છે.

સવંત ૧૯૪૬, સન ૧૮૯૦.

ક્રીમિત આઠ આના.

Shivaji

शिवाजी महाराज

પ્રસ્તાવના.

આજના જેવા આગળ વધેલા વખતમાં હાલના તેમાં મુખ્યક-
ગુજરાતી વાંચનારાઓને કિસ્સા કાહાણી વિગરે વાંચવાનો શોખ વધતો
જાય છે એ જાણીતી વાત છે. કર્તાએ પોતે પણ ગુજરાતી વાર્તાઓનો
સંગ્રહ કર્યો હતો અને તેમાંની એક વાર્તા ગપ-સપના અધિપતિપર મોકલી
આપી હતી જે તેમનાં શને ૧૮૮૭ના સપ્ટેમ્બરની ૧૫ મી તારીખના
અંકમાં છપાઈ હતી. કર્તાએ એ વાર્તાનું મથાળું “ગરાબ સંગતનું ફળ”
કર્યું હતું પણ તે પત્રના ચાલાક અધિપતિએ ફરવીને “બાપુ ફાંસી ખાય
તો આમખાજે” કરી એ વાર્તા તેમને પસંદ પડવાથી રૂ. ૫ નું ઇનામ
મોકલી આપ્યું હતું. ગપ-સપના ચાલાક અને ટીકાકર અધિપતિને એ
વાર્તા પસંદ પડી તેથી કર્તાનો વિચાર સઘળીનો સંગ્રહ કરી ચોપડીના
આકારમાં પ્રગટ કરવાનો હતો; પણ ફટલાક સખખોથી તે મુશ્કેલ
રાખ્યો છે. આટલો ખુલાસો કરી હવે હું આ ચોપડી વીશે બોલું છું.

નાના ફટનીસે, ફરનવીસે કે ફઠનવીસ, જે કહો તે, અંગરેજ
સરકારની શરૂઆતની કારકીરદીમાં પોતાની ચાલાકીથી શું શું કામો
કીધાં હતાં; અંગરેજ સરકારને ફટલી મેદેનત આપી હતી અને પેશવાને
ફઠેવી રીતે પોતાના કાબુમાં રાખી પુતળાંની માફક નચાવતો, તેની
ટુક બીના આપવાની કોસીસ કરવામાં આવી છે અને વાંચનારાઓ
એથી જાણી લેશે કે એ ફટલી બધી રાજકુમારી કુનેહ રાખતો હતો.
નાનો પોતે મરેઠા બ્રાહ્મણ હતો અને મરેઠા ફઠેવી રીતે પગભર થયા
તે વીશે ફટલાક ખુલાસો આપવાની જરૂર જણાય છે કેમકે મરેઠાઓની
કારકીરદીની સાથેજ ખ્રીટીશ સરકારની શરૂ થઈ હતી અને મરેઠાઓની
જેમ જેમ પડતી થતી આવી તેમ તેમ ખ્રીટીશ સરકારની ચઢતી થવા
લાગી તે એટલે વેર કે પેહેલવેહેલાં હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાના હક
માગવા દીલ્હીના બાદશાહેને આનુચ્છથી અરજ કર્તા, તેઓનાજ
વળી એ બાદશાહેને, પોતાની ગાદી મેળવવા માટે કાળાવાળ કરવા પડતા
જે આપણે તવારીખથી જાણ્યે છીએ.

શને ૧૭૪૭ માં મુલતાન અલાહીદીન જેણે બાહમની વંશનો
પાયો નાખ્યો હતો, તેણે દખ્ખણના જુદા જુદા વીલાઓને એકઠા કરી
એક રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એ રાજ્યના ત્રણ મુખ્ય માંતો દાલતાબાદ,
ખીજપુર અને ઝોલકંડા હતા, પણ બાહાદશાહી વંશના પડવાથી,

તેઓ સ્વતંત્ર થયાં હતાં. યુમુદ આદીલશાહી, જે યુરોપીયન તુરક હતો અને જે પોતે કોનસ્ટાનટીનોપલના સુલતાનનો દીકરો હોવાનો દાવો કરતો હતો, તેણે બાહમુની વંશની તાબેદારી અને ૧૪૮૯ માં છાહી અને બીજાપુર પોતાની રાજ્યધાની કરી. એ ત્રણ રાજ્યોમાં બીજાપુર ઘણું ચઢતું હતું અને તેની રાજા પણ ઘણી બોલોળી હતી. અમદ- નગરમાં બુહરાન નીઝામશાહ રાજ્ય કરતો હતો અને રાજા ઇબ્રાહમ આદીલશાહ બીજો, બીજાપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. એ બંને એક એકના હરીફ હતા. આ બંનેના કુટુંબો વચ્ચે કેટલી બધી દુશ્મની ચાલતી હતી અને એક બીજાનું સત્યાનાશ વાળવામાટે કેટલા બધા કાવાદાવા ચાલતા હતા તેનું રસીલું વર્ણન જાણીતા લખનાર કરનલ મેઝોઝ ટેલરે પોતાની “ નાબલ કુઇન ” નામની ચોપડીમાં આપ્યું છે. બીજાપુરમાં ઘણુંએક જોવાલાયક મકાનો બંધાયા હતાં, જેની કારીગીરી આજ પણ વખાણાય છે અને નામદાર ખ્રીટીસ સરકારે પણ તે જાળવી રાખવા માટે કાળજી રાખીને કેટલોક ખર્ચ કીધો છે તે આપણે સારી રીતે જાણ્યે છીએ. નામદાર ખ્રીટીસ સરકારે જે મકાનોની મરામત કરી છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ઇબ્રાહમ આદીલશાહની કબર જે ઇબ્રાહમ રોજને નામે જાળખાય છે.
૨. મહમુદ આદીલશાહની કબર.
૩. મેહતુરી મેહલ.
૪. જુમામસજીદ.
૫. આસર શરીફ.
૬. બાહાદુરશાહી કુવો મંડપો સાથે.

આસર શરીફ સર્વેથી સરસ બાહદુરશાહી મેહલ છે જેમાં કેટલાક પવીત્ર લેખો પણ કોતરેલા છે. એની બાંધણી હેવી સરસ છે કે તે હાલ પણ તેની આગળી હાલતમાજ છે. જુમા મસજીદમાં આઠ હજાર માણસો બંદગી કરે એટલી તેમાં જગ્યા હતી; એ શીવાય સુલતાન મહમુદ આદીલશાહની કબર ઉપર જે લુમટ છે તેને માટે કહે છે કે તેના બાહારના વ્યાસનો ઘેરાવો આખી દુન્યાના કોઇપણ મકાન કરતા મોટો છે.

દિલ્હી ખાતે એ વખતે મોગલ શહેનશાહનો દાર ચાલતો હતો તેમને જ્યારે દખાણનાં રાજ્યની ચઢતીની ખબર ગઈ ત્યારે કુદ્રતી રીતે તેમને અદખાઈ ઊપજવી જાયે, તે પ્રમાણે અદખાઈ ઊપજ અને આ નવાં રાજ્યોને જરૂર કરવા માટે તૈયારી કરી. સર્વેથી પહેલી તૈયારી શહેનશાહી અકબરે કરી હતી પણ ૧૬૦૫ માં, તેના મરણ સુધી તે

અમલમાં આવી નહોતી. અકબરનાં મરણ પછી દિલ્હી ખાતે ગડબડ ચાલતી હતી તેથી આ તરફ કોઈની નજર દોડી નહી; પણ એનો પોતરો શાહાબન જ્યારે પોતાનાં કામથી પરવારયો ત્યારે તેણે દખ્ખણ-પર ચઢાઈ કરવાની ગોઠવાણુ કરીને, ૧૬૩૦ માં અમદનગર નેર કરીને, મોગલ સત્તા સ્થાપી હતી.

ઐરંગઝેબનો પીતા શાહાબન શને ૧૬૬૬ માં મરણ પામવાથી મોટાં વીસતારનાં રાજ્યનો તે ઘણી થયો હતો; પણ દક્ષિણમાં એક નવું રાજ્ય ઊગતું હતું અને જેણે હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં અગત્યનો ભાગ ભીષો છે, તે વીશે ઐરંગઝેબને ખબર નહોતી. મરેઠાઓ જુદી જુદી પાહાડી જાતના હતા પણ તેમનું અસહ્ય મુળ અંધકારમાં રહી ગયું છે. આ જાતને પ્રખ્યાત કરનાર એક વીર પુરૂષ નિકળી આવ્યો જેણે પોતાના કામો અને કૃતેહથી આખી દુન્યાને ગુંચવણમાં નાખીને આશ્ચર્ય પમાડી હતી. આ પુરૂષ તે શિવાજી છે. એનો પીતા શાહાજી અગર જો હલકી વર્ણુનો હોતો તોપણ કૃતેહમંદ સાહાસ કર્મ કરનાર હોતો અને દખ્ખણના કાવાદાવા તથા લઢાઈમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ લીધો હતો. શિવાજીનો જન્મ તોપના ગોળા વચ્ચે થયો હતો અને ઘણી વખતે દુશ્મનોના હાથમાં જતો બચી ગયો હતો. હાવા સંજોગોને લીધે બચપણમાં તેને જે કેળવણી મળી હતી તે ઘોડે-વાર તથા જુદી જુદી જાતનાં હથેયાર વાપરવાની હતી અને એમાં તે ઘણો નીપણુ હતો; વળી આટલી બધી ચાલાકી ડતાં પોતાના ધર્મ ઉપર તથા વેહમ ઉપર ઘણાજ ચુસ્ત હતો અને મોહામેદનાને ધીક્કારતો હતો. એના પસંદ કરેલા શીખતીયો જંગલી તથા ઝનુની હતા અને અફવા એમણુ કહેછે કે ચોરોની ટોલીઓ પાસ તે હીન્સો પડાવતો હતો; આખરે એણે જે લોભ રાખ્યો હતો તે પાર પડ્યો. દેશની હાલત જે અસ્થિર થઈ હતી, તે તકનો લાભ લઈ પોતે ધીમે ધીમે કામ કરવા માંડ્યું અને પડોસનાં રાજ્યોને અદખાઈ ઊપજે એવી મજબુત હાલતે, તે પોહોંચ્યો ત્યાંસુધી પોતાનાં સઘળાં કામો ઘણાજ સાવચેતીથી કરતો હતો. ઐરંગઝેબ જ્યારે દખ્ખણપર ચઢાઈ લાવ્યો, ત્યારે તેણે શિવાજી સાથે સંદેશા ચલાવ્યા, પણ એ બંને દરેક જાતની રાજદુવારી ખટપટમાં એટલા બધા પુરવીણુ હતા કે “એક એકથી ગાંજ્યા જાય નહી”

શિવાજી પોતાને પૈસે પોતાની મતલબ કાઢતો થયો તેથી બીજાઓ-રનાં રાજ્યને ધાસતી ઊપજ અને તેને દાખી દેવાનાં ચાંપટા ઊપજ્યા

લેવા માંડ્યા. એક ચઢાઈ મોકલવામાં આવી અને તેના શરદારને કેવા દગાથી મારી નાખ્યો હતો તે વીશે બુઝી પાને કડ મે. આથી શિવાજીને પુશકળ દાલત મળી હતી પણ તેની જે આખર વધી ગઈ તેની સાથે આ દાલતનો મુકાબલો થઈ શકે નહીં.

અસ્ત અને ઊદયનો નીચમ શિવાજીને પણ લાગુ પડ્યો હતો અને ઐરંગઝેબે તેને જેર કીધો હતો. તેને દિલ્હી બોલાવ્યો અને જે માગણી જેવાં મનથી કરવામાં આવી તેવાંજ મનથી કબુલ પણ રાખ-રાખવામાં આવી. એ માગણીમાં જાણુવ્યું હતું કે તેને દખણ પાછા ફરવાની રજા આપવામાં આવશે. આ વચન ઉપર ભરૂંશો રાખી તે દિલ્હ ગયો પણ ત્યાં તેને ઠંડો આવકાર મળવાથી અને શેહેનશાહે તેની મુલાકાત લેવાને ના પાડવાથી તેનું મન કચવાયું; તેના ઉપર છુપી રીતે ચોકી પોહોરો મુક્યો હતો પણ તે તેમની નજર ચુકવીને બચી ગયો હતો.

પોતાનો વગ તથા સેના વધારે મજબુત કરવા શિવાજી હાલમાં થણી ખંતથી મંડ્યો હતો. કેટલીક ખટપટથી તેણે પોતામાટે ઐરંગ-જેબ પાસ રાજનો ખીતાબ મેળવ્યો અને પોતાના દીકરા માટે કેટલીક બક્ષીસ મેળવી; જે કુરસદનો વખત મળ્યો, તેમાં તેણે પોતાના રાજ્યનો માહેલો કારોબાર સુધારી સંપૂર્ણ કીધો પણ બાહાર કોઈને ખબર પડવા દતો નહીં અને એને સુસ્ત જોઈ એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું હતું કે દિલ્હીના શેહેનશાહના ખંડયા તરીકે રહેવામાં તેણે સંતોશ માની લીધે છે. પણ આવું અનુમાન કરનારા ઠગાતા હતા. પોતાની લડાયક રીત પાછી ચાલુ કરીને સુરત, જે તેણે થોડાક વરસ ઉપર લુટ્યું હતું તે ફરી લુટ્યું. સુરતમાં યુરોપીયન મળની જે લાટીઓ હતી તેમાંથી રૂચ લોકોને કંઈ લાગતું વળગતું નહીં હોવાથી એની સામા થયા નહીં; એક તારતાર સરદાર પુશકળ દાલત સાથે મકકાથી આવતો હતો, તેને લુટી લેવા ફરેન્ચોએ, પોતાની લાટીમાંથી જગ્યા આપીને ધીક્કાર જોગ માફીનો હુક મેળવ્યો હતો; પણ અંગરેજ લાટીના માણસો પહેલાની માફક, હાલમાં પણ શિવાજી સામા બળતવારીથી થયા હતા. પાયદળ લશકર ઊપરાંત શિવાજીએ એક મજબુત કાફલો પણ ઊભો કીધો હતો, જે, કામ પડે ત્યારે પાયદળ લશકરને મદદ આપતો અને નહીં તો ચાંચલાપણાથી તેની દાલતમાં વધારો કરી આપતો. પોતાની ધારેલી મતલબ પાર પાડવાનો વખત નજદીક આવેલો જાણી તેણે પોતાની સેનામાં સધારો કરવાના વીચારથી સ્વતંત્ર સેના અખત્યાર કરવા

માંડી અને પોતે ગાદીપર બેઠા ત્યારથી પોતાનો જીવો અને ચલાવવાનો હરાવ કીધો. આવે ટાંકણે જેટલું માન મળ્યું એવે તેટલું તેને મળ્યું અને ઘણાકોને ખીતાબોની તેણે નવાજેસ કરી; આટલી બધી મોટાઈ મળતાં પણ તેણે પોતાની છુટકાટ કરવાની જાતી એવ છોડી નહીં; આના મુખ્ય ભોગ ખીજપુર તથા ગોલકંડાના રાજ્યો થઈ પડ્યા હતા; પણ ૫૩ વરસની વયે મરણ પામવાથી સઘળો ખટપટ ફૂર થઈ હતી. મરણ વખતે એના તાબામા મોટા વીરુતારનો દેશ, છુટી ઇવાઈ જાગીરો તથા તેની અંગત પુશકલ દાલત હતી. એના પછી એના દીકરો સમભાઈ ગાદીએ બેઠો.

ઈ. સ. ૧૬૮૪ માં, ઐરંગઝેબ શહેનશાહે ફરીથી દખ્ખણ તરફ નજર દોડાવી, ત્યાં મજબુતીથી કામ લેવા હરાવ કરી, પોતાના વડા દીકરા શાહ આલમને કાંકનમાં મોકલીને મરેહાના કીનારે આવેલા કીલ્લાએ તાબે કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો; પણ મરઘી ચાલવાથી એનાં લશકરનાં એટલાં બધાં માણસો મરણ પામ્યાં કે તેને એકદમ ક્ષતેહના અઠીયા તરીકે પોતાનું થોડું લશકર બહુ દિલ્લી જવું પડ્યું; પણ ખીજ તરફ શહેનશાહની ક્ષતેહ ચાલતી હતી; ખીજપુર શને ૧૬૮૬ ની ૧૫ મી અક્ટોબરે તેના તાબામા ગયું તે પ્રમાણે ગોલકંડા ગયું નહી, કેમકે રાજાએ પોતાનું સર્વજ વેચીને લડાઈ ચાલુ રાખી હતી અને સાત મહીના સુધી બચાવ કીધો. ઐરંગઝેબનું જ્યારે ફાવ્યું નહી ત્યારે તેણે પોતાની જાતી રીત વાપરી કીલ્લાનો બચાવ કરનાર સરદારને લાંચ આપી ફાડ્યો અને રાતનાં ભોગલ સવારેને કીલ્લામાં મોકલ્યા. ગોલકંડા પણ ૧૬૮૭ ના સપ્ટેમ્બરમા ઐરંગઝેબના તાબામા આવ્યું અને રાજાને દાલતાબાદના કીલ્લામાં કેદ કીધો. સમભાઈ બદલ્લીમાં પડવાથી તેના રાજ્યની પડતી આવી હતી તેનો લાભ લઈ ઐરંગઝેબે એ રાજાને પકડવાનું ઇટકું માંડ્યું; જો તે મુસલમાન થાય તો તેની છંદગી બચે એવું કહેવાથી રાજાને ઘુરસો લાગ્યો અને અપમાનના શબ્દ કહ્યા જેથી ઐરંગઝેબે તેને રીબાવી રીબાવીને કાંપના બજારમાં ફાંસી દીધી. મરેહાઓની રાજ્યધાની રાયગઢ પણ ગયું અને પછી હમેશ માફક ત્યાં સડો પેઠો. મરેહાઓ લુપ્ત થયા હતા પણ તેઓ સદંતર નાશ પામ્યા નહોતા. સમભાઈના ભાઈને ગાદી આપીને રીત પ્રમાણે કામ ચલાવવા માંડ્યું અને હવે સતારાને પાયતખ્ત બનાવ્યું. થોડાક વરસ પછી એ રાજ્યની એટલો બધી ચઢતી થઈ હતી

કે શિવાજીએ સરદારી નહીં કરી હોય, તે કર્તાં વધુ લશકર તેઓ લડાઈના મેદાનમા મોકલતા તથા પસંદ કરવા બાયક નીચમથી ખંડણી લેતા. ઐરંગઝેબ અચ્યુત સતારા ઉપર ચઢી આવ્યો અને ફેટલુંક તુકશાન ખમીને તે છત્યું. આ બનાવની એક મહીનો અગાડી મરેઠા રાજા મરણ પામ્યો હતો અને તેના દસ વરશનો દીકરો ગાદીએ બેઠો.

ઐરંગઝેબ જેવા એક બળવાન શેહેનશાહના હુમલા સામા દશ વરશનો એક બાળક પોતાની માના વાલીપણા હેઠલ ટકી શકે નહીં અને વધવાની પણ આશા રહે નહીં; ઐરંગઝેબે ફેટલાક મજબુત કીલ્લા લીધા, ઘાયું જોર માર્યું અને મરેઠા રાજાને કબ્જી નાખવાના ઘણાક ઊપાયો લીધા, પણ તે ફાકટ ગયા અને મરેઠા રાજ્ય આબાદ થતું ચાલ્યું. ઐરંગઝેબ એમને જોર કરવા મોકલું લશકર બાઢ્યો હતો, તેને ઝિરાકી વીગરે પુરી પાડવી ઘાયું મરાકેલ થઈ પડ્યું અને ઊલટો ગુંચવાડામાં પડ્યો. અનાજનો દુકાળ ચાલતો તથા હિંદુસ્તાનથી જે અનાજ આવતો, તે મરેઠાઓ રસતેથી લુટી લેતા એટલુંજ નહીં પણ આસપાસ પણ લુટ ચલાવતા; અમદનગર આગળ મોટા લશકરપર હુમલો કરી તેના સરમામાન વટીક લુટી લીધો તથા ઐરંગઝેબ પોતે પણ સેજમા બચી ગયો. ઈ. સ. ૧૬૦૭ માં ઐરંગઝેબ ૫૦ વરશ રાજ કરી ૬૪ વરશની વયે મરણ પામ્યો.

ઐરંગઝેબના મરણથી હિંદુસ્તાનમાં ફેટલોક ફરફાર થઈ ગયો અને જે જેના હાથમાં આવ્યું તે પચાવી પડ્યા. મરેઠાઓએ પણ હાથમાં આવેલી તક જવા દીધી નહીં કેમકે નખળા રાજાના મરણ પછી રાજાના મુખ્ય દરબારીઓ સેના લઈ બેઠા હતા; તેમની એક પુત્રામાં પેશવાના નામથી ચલાવી અને બીજી વડા સેનાધીપતીએ નાગપુરમાં ચાલુ કીધી નાગપુરવાલો પુત્રાવાલાને નામનો વડો ગણ્યો અને બંને સતારાનાં રાજાની હકમત માટે મશકેરી કરી, ખરી સેના પોતે ભોગવતા. બીજા ઘણાક મરેઠા સરદારોએ જુદા જુદા રાજ્ય સ્થાપ્યા હતાં, તેમાં ગુજરાતમાં વડોદરામાં ગાયકવાડના નામથી ચાલુ થયું હતું. સતરમાં સેંકડાની આખેરીએ મરેઠાઓની આવી હાલત હતી પણ એક બીજા નવા રાજ્યનો પાયો નખાયો હતો જે વીશે આ પુસ્તકના બીજા ભાગના પ્રસ્તાવનામાં ખુલાસો કરવામાં આવશે. ખ્રીટીશો.

લા. સેવક,

દાદાભાઈ મનચેરજી ગોભાઈ.

અર્પણ પત્રીકા.

મેહરબાન ખાનસાહેબ

અબ્દુલહુસન અબ્દુલઅલી મુશાળા.

સુરતના સરકાર તરફના

મીઠીનીસીપલ કમીશનર અને હોરા
કોમના મોટા ધર્મગુરુ મુલલાંજી

સાહેબના ઓનરરી સેક્રેટરી.

તમારી કીમતી સલાહ અને મદદથી મને ઘણો લાભ થયો છે તેના માનની યાદગારી તરીકે આ ચોપડી માનપુરવક તમને અરપણ કરી છે.

લાં સેવક,

મુંબઈ, તા. ૧ જાન્યુઆરી, ૧૯૬૦.

હાદાભાઈ મનચેરજી ગોભાઈ.

નાના ર્નવિસ.

કલમ બોલા મૈંઈ સહનશા બજા હું
જો લીખ સખતા ઉસે મુલતાં બનાવું
અગર કમબખત હોજે તોલી એક વકત
ઉસે દૌલતકી લઝઝત કુચ્છ ચખાવું.

લખનાર

દાદાભાઈ મનચેરજી ગોલાઈ.

મુંબઈ,

કાસીદ પરેસમાં છાપીછે.

૧૮૬૦

नाना फडणीस.

*Nana
Furnuuees.*

નાના કર્નવિસ.

નાનાનો જનમ ઇ. સ. ૧૭૪૧ ના મેમહિનાની ૪ થી તારીખ સતારા શહેરમાં થયો હતો. આ જનમથી એના કુટુંબમાં ભારી હાથ પેદા થયો હતો અને હિંદુ લોકની રીત પ્રમાણે એના જનમાક્ષર કુટુંબના જોશીને દેખાડ્યા તીઆરે તેણે **ધન મકરની** ગણતરીથી એનું જનમ નામ જનારધન ભાણુ આપ્યું હતું. જોશીજીએ ઘરેના વર્તારો કાઢી એવી ભવિષ્યવાણી કહી હતી કે “એ ધન દાલત અને માનપાન મેળવશે.” આ અગમચેતી ખરી હતી કે જોશી. તે આપણને અગાડી ચાલતાં જણાશે. એના પિતા જનારધન બલહારભાણુ એ વખતે બાળાજી બાજરાઓ પેશવાની નોકરીમાં કર્નવિસની નોકરીમાં હતો જે વંશ પરંપરાથી ઉતરતી આવી હતી; એની માનું નામ રૂપમાબાઈ હતું જેણી મેહંડલી નામનાં આબરૂદાર અને અસલી કુટુંબની હતી. બચપણમાં નાનાની જીંદગી કેવી રીતે ગુજરી હતી તેના કંઈપણ દસ્તાવેજ સચવાઈ રહ્યા નથી, પણ એટલી તો ચોક્કસ વાત છે કે એને જે કેળવણી આપવામાં આવી હતી તે ઘણીજ ઉત્તમ પ્રકારની હતી. હિંદુ લોકમાં પોતાનાં બાળકોને બચપણમાં પરણાવીને તેનો લાવો લઈ સેવાની રીત, અસલથીજ ચાલતી આવી છે તે પ્રમાણે એને પણ ૧૦ વર્ષની ઉંમરમાં પુણાના શાદાશીવ રઘુનાથ ગડરે નામના એક અબરૂદાર વેપારીનો એશોદાબાઈ નામની છોકરી સાથે પરણાવ્યો હતો. નાની ઉંમરથીજ એ સ્ત્રી લંપટ હતો જેથી તે જુદી જુદી વખત નવબાયડીઓ પરણ્યો હતો જેઓનાં નામ નિચે પ્રમાણે છે. ૧ સ્ત્રી એશોદાબાઈ; આ બાઈને એક છોકરો થયો હતો પણ તે બચપણમાંજ મરણ પામ્યો હતો. ૨ જી લક્ષ્મીબાઈ; ૩ જી અનપુરાબાઈ; ૪ થી ભાડાબાઈ; ૫ મી આણંદીબાઈ; ૬ ઠી આઈશાબાઈ; ૭ મી અનપુરાણાબાઈ; ૮ મી ભગાબાઈ અને નવમી જુબાઈ; આ બાઈ અતિશય ખુબસુરત હતી પણ નાનો મરણ પામ્યો તે વખતે તેણી આરતના વેસમાં આવેલી બેઠેલી. નાનો જ્યારે ૧૫ વર્ષનો થયો તીઆરે એના પિતાનું મરણ

નિપજ્યું જેથી તેની ધર્મની સઘળી ક્રિયા એને કરવી પડી. નાની ઉમર છતાં પાણી પોતાની હુશીઆરીથી એણે સાઈં નામ મેળવ્યું હતું તેમાં ખાસ કરીને પેશવાની વધુ મીતિ મેળવી હતી. બાપનાં મરણ પછી ફર્નિસની નોકરી પણ એનેજ મળી. પેશવાનું હેતુ એના ઉપર એટલું બધું વધી ગયું હતું કે એક ઘડી પણ એને વિહીજા મુકતો નહીં અને જ્યાં જતો ત્યાં સાથે રાખતો. શ્રીગાપટામની મુસાફરીએથી પાછા ફર્યા પછી નાનાએ ઘરસંમાર માંડ્યો હતો જેથી તેને ત્યાં એક છોકરાનો જન્મ થયો હતો પણ તે બચપણમાંજ મરણ પામ્યો હતો. છોકરાના ગમથી નાનો દલગીર થયો હતો તથા તેની તબીબત પણ બિગડી હતી તેથી પોતાના મિત્રને લઈને ગોદાવરીની જત્રાએ ગયો. આ જત્રાથી તેનાં દીલમાં ધર્મ સખંધી એટલી બધી અસર થઈ ગઈ કે ગંગાજીમાં સનાન કરવાને અને દુનીયાનો ત્યાગ કરવાનો તેણે ઠરાવ કીધો પણ સંસારમાં પડેલો હતો તેથી પાછળથી તેણે તે વીચાર તજી દીધો. આપણે ઉપર જણાવી ગયા છાએ કે એ સ્ત્રી લંપટ હતો, તોપણ તે સતયને ચાહનારો હતો; ખો રાજદુવારી ખટપટમાં કુશળ હતો પણ લડાઈથી તે કાયર હતો.

પ્રકરણ ૨જું.

આ વખતે આફગાનો તથા મરાઠાઓને જખડું બીઆખડું ચાલતું હતું. પેશવાનો વડો સેનાધીપતી સીવદશરાઓ લાગી હતો તે લડાઈમાં શુરવીર હતો પણ તેનામાં મોટી જોડ એ હતી કે પોતાની ફતેહી તેહકારી થયો હતો અને કોઈને પણ ગણુકારતો નહીં. લડાઈમાં કંઈ હુમેશાં ફતે મળતી નથી એક હારે અને બીજા જીતે એવો અસલથી નીયમ ચાલતો આવેછે તે નીયમ પરમાણુ લાગી કામ લેતો નહીં અને તે એમજ સમજતો હતો કે તે હુમેશાં ફતેજ પામવાનો. પણ આ વીચારમાં તે ઠગાતો હતો. આફગાનોએ તેના પીછા પકડેલો હતો અને આખરે તેને હાર ખાવી પડી હતી. આ હારથી તેનું પત ઊતરી ગયું હતું પણ પોતાનો ટેક રાખવાને બીજી ચઢાઈ લઈ જવા પેશવાને સમજાવતો હતો. પેશવાને પણ એવુંજ જોઈતું હતું તેથી આફગાનોને સૌધુ નદીની પેલી મેર હાંકી કાઢાડવાને લશ્કર તઈઆર કીધું અને તેની

સરદારી પણ એ ભાઉનેજ આપી. આફગાનેને હાથ સખત હાર ખા-
 ઘેલી હતી તેથી આ વખતે તેણે ઘણાજ ચુનદા સવારો પોતાનાં લશ-
 કરમાં રાખેઆ હતા. હરહરી હરહરી બોલતા બોલતા લશકર
 મેદાન પહોંચે અને દીલ્લી તરફ કુચ કરવા માંડી અને પવીત્ર જમના
 નદીના એક ફાંટા આગળ તેઓએ આવીને વીસામો બીધો. આ ફાંટાને
 માટે દંતકથા કહેછે કે એ ઠેકાણે વીશતુના આઠમા અવતારે કરીશણ
 ઝાડીમાં સંતાઈને જે ગોપીઓ નદીમાં નાહવા આવતી તેઓનાં કપડાં
 લઈને છુસાઈ જતો હતો અને તેણીઓને ખુશ પડાવતો. આ ઠેકાણે
 વીસામો લીધા પછી લશકર અગાડી ચાલ્યું. આ લશકરમાં ભાઉની સાથ
 સઘળા મળીને તરીસ હજાર લકવઈઆ હતા; અસલી નામચીત મરાઠા
 સરદારો જેવા કે મેહંડલી, રાજા બાહાદુર, વીંચુકર તથા પુરંધરી વીગરે
 બીજા ઘણાક ધરખેઆત સરદારો પોતાના રસાલા સાથે દેશથીજ
 સામેલ થયલા હતા. એ શીવાએ ભાઉની મદદે જવાને માટે પેશવાએ
 સીંધીઆ, હોલકર, ગાયકવાડ, પવાર તથા ખુડલેના ઉપર હુકમો મોક-
 લેઆ હતા તેઓ પણ આવી પોહોંચેઆ હતા; ધરમને માટે રજપુતોએ
 પણ પોતાના સવારો મોકલેઆ હતા અને માહારાજા હોલકરના સમન્ત-
 વવાથી ભરતપુરનો સુરજમગ પોતાનાં ૩૦ હજાર માણસો સાથે આવી
 મળેઆ હતા; એ ઉપરાંત નોકર ચાકર તથા પીંઢારાઓની બે લાખ
 ઉપરની સંખ્યા સામેલ થઈ હતી. અગાડી મરાઠાઓએ ઘણી પણ
 ચઢાઈઓ કરી હતી પણ હાલના જેવું પચરંગી લશકર કોઈ વખત
 પણ સાથે મળ્યું નહોતું; આ લશકરનો ભપકો અને દમામ કંઈ આરજ
 તરાનાં હતાં; રેશમી તથા કસબી કપડાંનો કંઈ સુમાર હતો નહીં અને
 મરાઠાઓએ પોતાનાં અળખાં સોનાના ગળચવા પેહરયા હતા તેના
 ઉપર સુરજનાં કીરણ પડવાથી ઘણાં દુરથી તેનાં તેજનો દેખાવ મારતો
 હતો. સરદારોએ જરીના ડગળા પેહરયા હતા. તંબુઓનો થાટ પણ
 તેવોજ ભપકાદાર હતો અને દરેકના તંબુપર જુદા જુદા સરદારોની
 નીસાણીના પચરંગી વાવણ હોતા હતા. આમાં સરવેથી સરેશટ
 તંબુ ભાઈ સહેબનો હતો તથા તેના બારણામાં ભગવા ઝુંડો ફરફર
 હોતો હતો જેથી દરેક મરાઠાની રગમાં લડાઈનું લોહી ઉભરી આવતુ
 હતું. જનનાને માટે તેઓની થોડેક છેટે તંબુઓ માર્યા હતા; અફ

જનાનામાં પણ દરેક પરજેઆત મરાઠા કુટુંબની સ્ત્રીઓ રહી હતી અને આ સઘળી દાઢધામ અને ભપકાથી તેઓ અરધી ખુશી અને અરધી દલગીર હતી. અગાડી મરાઠાઓ લડાઈમાં હુમેશાં સાદાજ આવતા હતા પણ આ વખતે તેઓના હરીફને આગલી લડાઈમાં એવા ભપકામાં આવેલા જોઈને તેઓની નકલ કરી હતી અને મોઝલોથી ચઢયાતા માણવાનો દાવો કીધો હતો. આ સઘળી દાઢધામ, થાટમાટ અને મોટી સંજોગોથી **ભાઉ સાહેબ** પેહેલાં કરતાં પણ વધારે હંકારી થયો હતો અને સઘળાને તુચ્છકારી કાઢાડતો. ભરત પુરવાળો સુરજમળ લડાઈમાં ઘણો અતુલવળી હતો, તેને આ સઘળું પસંદ પડતું નહીં. તેણે એવી દરખાસત કરી હતી કે “જનાનાને તથા તમ્મ ભારી અસખાખતે ગવાલીઅર અથવા ઝાંનસીમાં કે તેઓના કોઈ મજબુત કીલ્લામાં મોકલી દેવાં. એટલામા તે પોતે મરાઠાઓના ઘોડેસવારોની સાથે, મુસલમાનોને કંટાળે આપશે અને તેઓની છાવણીમાં જોરાક જતો અટકાવશે.” આ દરખાસતને માહારાજ હોલકરે ટેકો આપેલો હતો. પણ તે ભાઉ સાહેબે તુચ્છકારી કાઢાડી હતી અને સુરજમળને હલકો પાડ્યો હતો. આ ડાપણુ ભરેલી શીખામણુ જો તેણે માની હતે તો તેમાં ઘણો ફાયદો થતો. લશકર એકદમ દીલ્લીપર ધસી ગયું અને કીલ્લાપર હુમલો કીધો. મરાઠાઓ એટલા બધા સુરપર ચઢી ગયા હતા કે તેઓમાંથી કેટલાંક માણસો યાહોમ કીલ્લા ઉપર ચઢી ગયાં અને અંદર દાખલ થઈને ત્યાં લુટ ચલાવી. કેટલોક વખત સુધી તો મુસલમાનોની નજરે આ લોક પડ્યા નહીં, પણ જ્યારે લુટ કરતાં દીઠા તે વખતે ફકત ખાર મુસલમાનોએ તેઓને બકરાંની પેઠે ત્યાંથી મારી કાઢ્યા. મરાઠાઓએ પછી કીલ્લા ઉપર ટોપના મારો ચલાવેલો જેથી કીલ્લો આખરે શરણુ થયો. કીલ્લો શરણુ થતામાંજ ભાઉ સાહેબ કુલાઈ ગયો અને પોતાના પીતરાઈ વીસવાસરાઓને દીલ્લીની ગાદી આપીને સુશ્રુદ્ધવલ્લાને તેનો વચ્ચર કરાવી દીધો. જમના નદીમાં પુર હતો તેથી ભાઉએ કીનારે તંબુ મરાવેલો અને તીઆં લશકર રાખ્યું. ભાઉના લશકરમાં હવે જોરાકની તંગી પડવા લાગી, કેમકે દખણથી જે જથ્થો લાવેલો હતા તે સઘળો તેઓએ કંઈ પણ વીચાર વગર લખ લુટપણે વાપરી નાખેલો હતો, અનાજની સાથ

ખજનો પણ ખુટી ગયો હતો અને ભાગ્યે જ દુર અંદેશી વાપરીને દખ-
ણથી નીકળતી વખતે સાથે બે કરોડ રૂપિયા રાખેલા હતા તે તથા
હોલકર સૌધીઆ અને બીજા સરદારોએ ત્રણ કરોડ રૂપિયા આપેલા
હતા તે પણ પુરા થઈ ગયા હતા. જોરાક તથા પદ્મશા ખંનેની સાથે
સાથે તંગી આવી પડવાથી ભાગ નાહીમત થઈ ગયો હતો અને કરડવા
આવતો હતો. ઘણાં ફાંફાં માર્યાં પણ જ્યારે કંઈ ઉપાય રહ્યો નહી
તથા રે દીલ્લીના બાહાદુરશાહના તખ્તનાં ઝવેરાત ઉપર તેણે નજર
દાડાવી. હોલકર તથા શુરજમજે તેને ઘણાં સમજાવેલા કે એ કામ
રાજકુમારી કાનુનથી સદંતર ઉલટું તથા અપમાન ભરેલું છે, પણ તે
એકેના બે થયો નહી અને તખ્તને ભંગાવી નાખીને તેનાં હીરા વીંગડે
વેચી નાખેલા તેથી ફક્ત સતર લાખ રૂપિયા ઉપજેલા. ભાગના
સવભાવથી શુરજમજે કંટાળી રહેલા હતા અને બહાનું શોધતો હતો.
તેથી આ પરમાણે થતાંજ તે પોતાનાં લશકર સાથે દેશ ચાલી ગયો.
મુસલમાન સરદારોના વગથી રજપુત સરદારો પણ આ એકસંપીમાંથી
નીકળી ગયા.

—૦૦—

સહાઈની તઈઆરી.

અમદશાહ અબ્દલીએ ગંગા નદીને સામે પાર પોતાની
નાખી હતી અને નઝીબદ્દઉલાની મારફતે મુઝાઉદ્દઉલાને પણ મુસ-
લમાનોની એક સંપીમાં લેવાની ફાશીસ કીધી હતી; મુઝાઉદ્દઉલાની
વલણ મરાઠાઓની તરફથી એવું સમજીને અબ્દલીની સાથે મુલેહ
કરવાને માટે ભાગ્યે તેને કામ સોંપ્યું હતું પણ તેમાં તે ડગાયો હતો.
વરસાદ નરમ પડવા પછી શાહા આલમના દીકરા મીરઝા જુવાનખસને
દીલ્લીની ગાદીપર બેસાડીને મુઝાઉદ્દઉલાને તેના દીવાન ઠરાવેલા.
કીલ્લાની તપાસ રાખવાને નામ પતને થોડુંક લશકર આપીને પોતે
ધંજુરાના મજબુત કીલ્લાને ઘેરો ઘાલવા લશકર લઈ ગયો. મોહોમે-
દન સરદારો છુપી રીતે બીજા જોડવાણ કરતા હતા તે મરાઠા
સરદારોને ખબર પડવા દેતા નહી. ધંજુરાના કીલ્લાની પાસખાનીને
માટે જે લશકર હતું, તેનો છુટકો કરવાને અમદશાહ બહુ આતુર હતો.
પણ જમનાં નદીમાં પાણીની ભરતી હતી તેથી તેના કંઈ ઉપાય

ચાલ્યો નહીં. મરાઠાઓ કીલ્લા પર તુરત વેળા હુમલો નહીં કરે તે માટે
 વખત કાઢવાને માટે, તેણે તેઓની સાથ સુઝેલ કરવાના સંદેશ ચલા-
 વેઆ; પણ તેમાં તો તે નીશકૂળ થયો. નદીમાં ઝાટ થવાની તે વાત
 જોતો હતો એટલામાં તેના જમુંસોએ દીલ્લીથી ૨૦ માઇલ ઉપર પાર
 ઉતરવાની જગ્યા શોધી કાઢી અને ત્યાંથી પેસે પાર ઉતરી ગયેલ
 ભાઉ સાહેબને આ વાતની ખબર પડી તે તેણે હસી કાઢી; એટલામાં
 તો તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ મોહોદનોનું તમામ લશકર લીઆં ગોઠ-
 વાઈ ગયું. તા. ૨૬ મીએ બંને બાજુનાં લશકર વચ્ચે એક શખત
 લડાઈ થઈ તેમાં બંને બાજુવાળા ઝીતવાનો દાવો કરતા હતા. નાનાએ
 આ લડાઈમાં ખીલકુલ ભાગ લીધો હતો નહીં કેમકે તે કાયર હતો.
 જનાનાના તંબુ આગળથી તોપના ગોળા પસાર થઈ જતા હતા તેથી
 તેઓમાં મોટો ગભરાટ ઉડ્યો હતો. તંબુમાં નાનાની મા પણ હતી,
 તેણીને ઘભરાયલી તથા ધુન્નતી, નાનાએ દીડી, ત્યારે તેણીને ઘણા
 દીલાસો આપેઓ અને ખુદાના ઉપર ભરૂંશો રાખવાને હીમત આપી.
 મોહોમેદનોના વીચાર બીજે દીવસે લડાઈ જરી કરવાનો હતા; હોલક-
 રનો એવો વીચાર હતો કે આસપાસના રસતા ઘેરી લઈ ચીલકપટ
 કરી છુટકાટ કરીને મોહોમેદનોની છાવણીમાં ઝારાકી જવા દેવી
 નહીં. ઇબ્રાહીમખાન ગારડીનો વીચાર આથી જુદોજ હતો અને
 તેણે ઊસકેરાઈ જઈને જણાવ્યું કે “આવા ઉપાયથી તો તે તથા તેમ
 લસકર નાશ પામી જશે.” આવી ગડબડમાં મરાઠાઓ તોપના બાર
 કરતા પાનીપત ગયા; હીઆં ઇબ્રાહીમખાનની સલાહથી છાવણી નાખી;
 પોતાની છાવણીના બચાવને માટે આસપાસ ૫૦ ફીટ પોહોળી અને
 ૧૨ ફીટ ઊંડી ખાઈ ખોદાવી તથા એક કોટ બાંધીને તેના ઉપર પોતા-
 ની તોપો ચઢાવી. અમદશાહે પોતાનાં લશકરની છાવણીની આસપાસ
 બચાવને માટે મોટાં મોટાં ઝાડો કપાવીને નંખાવયાં હતાં. મુસલમા-
 નોનાં તમામ લશકરમાં આસરે ૮૦ હજાર લડાયક લશકર, ૭૦ તોપો
 તથા બીજા મોટા ભાગ વચ્ચે કવાયદવાળાં લશકરનો હતો. મરાઠા-
 ઓનાં લશકરમાં આસરે ૭૫ હજાર લડાયક લશકર, ૨૦૦ તોપો તથા
 થીંધારા અને નોકર ચાકર મલીને બીજાં બે લાખ માણસો હતાં.
 બંને તરફનાં લશકરો શુરપર ચઢી રહેલાં હતાં અને લડાઈ કરવાને

તતપર થઈ રહ્યાં હતાં, આગમાં તેલ નામવા જેવો મામલો આવી
 ભાગો હતો. જરા જરામાં બંને બાળુના સવારો લડી પડતા હતા અને
 દરરોજ નાની નાની લડાઈઓ ચાલતી હતી તેમાં મરાઠાઓની ફોંથતી
 હતી. મુસલમાનોને હેરાન કરવાને માટે ભાઉએ ગોર્વાદપંત બુંડલેને
 હુકમ આપેલો હતો તે પરમાણુ તે ગુપચુપ કામ કર્યો જતો હતો;
 પણ મોહોમેદન સરદારે એ વાતમાં ગાફિલ રહ્યા હતા નહીં. આતીખા-
 નને ખાસ એજ કારણ માટે મોકલ્યો હતો તેણે છુપી રીતે એક
 આંખાની ઝાડીમાં મરાઈ રહીને ગોર્વાદપંતના ઉપર હુમલો કરીને તેનાં
 ઘણાંક માણસોને મારી નાંખેઆં તથા બુંડલેનું માથું કાપીને અખ-
 દલીના જીપર ભેદ તરીકે મોકલ્યું. આથી મુલેહના કોલકરાર ચાલતા
 હતા તે એકદમ બંધ પડી ગયા. ગોર્વાદપંતનાં મરાણુથી મરાઠાઓની
 પડતી દક્ષા બેઠી. દીલ્હીથી ખબરો લઈને માણુસો આવતાં હતાં તેઓ
 છુલમાં મરાઠાની છાવણીને બદલે મોહોમેદન છાવણીમાં પેઠા જેથી
 તેઓની પાસ ખબરો લુંટી લઈને તે બીચારાઓને કાપી નાંખેઆ.
 રજપુત સરદારો ભાઉના હંકારને લીધે એકસંપીમાંથી અગરજે નીકળી
 ગયા હતા તોપણ તેઓ મરાઠાઓને નાણાંની મદદ કરતા હતા. સુરજ-
 ખજે એક મોટી રકમ મોકલી આપી હતી તે સલામત પોહોંચી હતી.
 બાહારથી નાણાંની મદદ મળવા છતાં પણ તંગી નરમ પડી નહીં અને
 ઓર વધવા લાગી. માણુસો પગારને તકલ્લો કરવા લાગ્યાં અને
 આમલો દીનપરદીન બચડતો ચાલેલો. હોલકરે આ ઉપરથી એવી દર-
 ખાસત કરી કે થોડેસવાર લશ્કરથીજ હુમલો કરવો અને અરદીઓને
 છાવણીના બચાવ માટે રાખવા. આ પરમાણુ તા. ૦૨૯ મી નવેમબરે
 અખદલીના ડાખી બાળુનાં લશ્કર ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો. એ
 આગમાં શાણ વઝીખાન હતો તેની સાથે લડાઈ ચાલી. આ લડાઈમાં
 અફગાનો શણી બાહાદુરીથી લડ્યા હતા તોપણ તેઓના બે હજાર ઉ-
 પર માણુસો કપાઈ ગયાં; વઝીરની મદદ બીજાં લશ્કર આવી પોહોંચ્યું
 તેની મદદથી અફગાનોએ મરાઠાઓનાં એક હજાર માણુસ મારી નાંખ્યા
 તથા તેઓને ષાણ હડાડ્યા. બંને તરફનાં લશ્કર આવી દરરોજની ઝખા
 ઝપીથી કંટાળી ગયાં હતાં; એકનામાં એવો ખતાવ બનેલો કે શાહા વઘી-
 ખાન નીમાત્ર પઠવા જતો હતો એ તકનો લાભ લઈને, મરાઠા સરદાર

તેના ઉપર હુમલો લાવેઆ; મોહોમદનો મફલતમાં તો હતાજ નહી તેથી ખબર મળતાંજ નઝીબદ્દઉલા તથા ખીજ સરદારો મહરે રાહી ગયા. ત્યાં એક જીવ સરોસટની લડાઈ થઈ. નઝીબદ્દઉલા મોટાં લશકરથી છુટો પડી ગયો હતો તેના લાભ લઈને બલવંતરાવ દીવાને એક દમ તેના ઉપર હુમલો કરીને ૩૦૦૦ રોહીલાઓને કાપી નાખેઆ અને નઝીબદ્દઉલા કુશમેનના હાથમાં પકડાઈ જતાં સેજમાં બચી ગયો; મળવંતરાઓ ઝીતની આણીપર હતો એટલામાં સાંજ પડતાં એક ગોળી લેને લાગી જેથી તે મરણ પામ્યો. આથી ભાઉ ઘણો ઊદાસ થઈ ગયો અને પોતાના મીત્રનું મુઠકું લઈને જાવણીમાં ગયો અને લડાઈ થોડો વખત બંધ રાખી. મોહોમદન લશકરમાંથી શુઝાઉદ્દઉલાનો એવો અભોષરાય હતો કે તઠનેફડ છેલ્લી લડાઈ કરવી; પણ અમદશાહાને વીચાર જેમ બને તેમ દીવસ કાઢવાનો હતો. તે સમજતો હતો કે જ્યારે તેનાં માણસોની સંખ્યાનાં પ્રમાણમાં તેની જાવણીમાં જે તંગી ચાલેછે તેનાં પ્રમાણમાં તો મરાઠાઓના લશકરમાં વધારે ચાલવી જોઈએ. શાહાવલીની અટકલ જાટી નહોતી. મરાઠાઓ ભુખે મરવા લાગ્યા અને જોરાક જોરાક એવી રીતે ખુમે પાડીને જાવણી ગળવી મુકતા હતા. સેંકડો માણસોના માણ નીકલી જતા; એવી દશા જોઈને ભાઉ પણ નીરાશ થઈ ગયો હતો. મુઝેહના કોલકરારને માટે સંદેસા ચાલતા હતા પણ તે નીરર્થક હતા કેમકે શાહાવલીખાન માતર આ મુઝેહના સંદેસાનાં બાહાનાંથી મરાઠાઓને વધારે અગવડમાં મુકવાની કોશીસ કરતો હતો. મરાઠા લશકર કરતાં જનાના તથા નોકર લોકોમાં ભુખમરાએ વધારે ઘેર ઘાલ્યું હતું અને એક રાત્રના નોકરો જીવપર આવીને જોરાક શોધવાને માટે પોતાની જાવણી મુકીને બાહાર નીકલેઆ હતા તેઓ અફગાનોના હાથમાં સપડાઈ જવાથી બકરાંની માફક તેઓને રેહંસી નાખેઆ હતા. ભાઉ હવે બરોબર પોતાની હાલત સમજી ગયો અને પોતાની જાવણીમાં જેટલા જોરાક હતા તે લશકરને વેહંચી આપ્યો કે પંટપુર ખાવાનું મળે તો લડાઈ વધારે જોરથી થાએ.

પ્રકરણ ૩ જી.

ઈરાનનું રેતું મેદાન જ્યાં હજારો લડાઈઓ થઈ હશે તથા લાખો માણસો મારેઆં ગયા હશે, એ વાત તવારીખ તથા દંતકથા

ઉપરથી આપણા જાણવામાં આવે છે. ધરિતની સુશાક્રીએ જનારા મુ સાકરો, રૈના મેદાનમાં પગ મુકતાંજ તેનો ભયંકાર દેખાવ જોઈને આદ્ય ચરય પામે છે અને પોતાની આંખના આંજુના કતરા વરસાવેઆ વગર તથા તે મેદાનને સેજદા કરેઆ વગર તયાંથી તેઓ પસાર થતા નથી. આ પાણીપતનું મેદાન પણ તેવુંજ સમજવું. એ મેદાનમાં પાંચ મોટી મહા- ઇઆ થઈ હતી તેમાં પેહેલી ઈ. સ. પુ. ૫૦૦૦ વરશપર કૌરવ તથા પાંડવો વચે થઈ હતી જેમાં કૌરવો હારયા હતા; બીજી ઈ. સ. ૧૧૯૧ માં શાહાબુદ્દીન ગોરી તથા પૃથુ રાજ વચે થઈ હતી જેમાં શાહાબુદ્દીન હારયો હતો; ત્રીજી ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં થઈ હતી જેમાં બાબરે દાલતખાને મદદ આપી ઈબ્રાહમ લોદીને હરાવેઆ હતો; ૪ થી શીકંદર તથા હીમુ વચે થઈ હતી જેમાં હીમુ હારેઆ હતો; પાંચમી પેલી તવારીખમાં જાણાયલી માહાભારત મોટી લડાઈ ઈ. લ. ૧૭૬૧ માં થઈ હતી જેમાં મરાઠાઓની સખત હાર મુસલમાનોને હાથ થઈ હતી.

—:૦:—

પાણીપતની લડાઈ.

ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ કે મરાઠાઓની છાવણીમાં ભુખ- મરાએ જખડું ઘેર ઘાલેયું હતું તથા અમદશાહા લડાઈ ઢીલમાં રાખીને તેઓને વધારે કમજોર થવાની રાહ જોતો હતો. ભાઉના બોલોમાં “આલો કોરમુધી પાણીથી ભરાઈ ગયો છે અને તેમાં એક ટીપું પાણી રહે એટલી પણ જગા નથી” એવી છેકખારીક હાલત મરાઠાઓની થઈ હતી. ઈ. સ. ૧૭૬૧ ની ૭મી જાનેવારીએ, પૂરોહયામાં મરાઠા લશકરની છાવ- ણીમાં ગરબડ ચાલી રહી હતી, સવારો તથા સ્ત્રીપાઈઓએ ગધિરાતનાં પેટપુર ખોરાક ખાઈ લીધો હતો તેથી તેઓમાં હીમત આવી હતી; જનાનાની ઓરતો અંગોલ્લ કરીને પરમેશવરની પુંજમાં રોકાઈ ગઈઓ હતી અને પેતાના લાગતાવલગતાઓ માટે ક્તેની દુખા ચાહતી હતી; ભાતચારણો અને કવીઓ લશકરીઓને શુર ચઢાવવાને માટે પોતાના આગલા જોધાઓની કીરતીનાં શુર ભરેલાં ગાયણો ગાતા હતા; રણુ- શીંગડાં તથા નગારાના અવાજે આશમાન અને જમીન બેહેર મારી ગઈ હતી; ઈબ્રાહમખાન ગારડીના શુરા લડવઈઓ આકારમાં પોતાનાં બાણ છોડીને પોતાની હુશીયારી બતાવતા હતા અને તમામ અદનાથી તે આલા મુધી લડવાનાં જુદી જુદી જાતનાં હુથીઆરો લઈને

બાહાર પડવાની નીશાણીની વાટ જોતા હતા. ખીલ તરફથી ભાણી પોતાના લશકરી વડા સરદારોની સાથે દરબાર ભરીને ઘંભીર વીચાર કરવામાં ગુંટાયો હતો અને આખરે પાનનાં ખીંડાં આપીને લડાઈ કરવાનો વીચાર કરી ઉઠ્યા હતા. લડાઈનાં નગારાં થતાંજ મરાઠા લશકર કપાલે ચાલાં કરી પોતાની પાઘડીના છેડા છુટા મુકીને હુર હરી હુર હુરી કરતા બાહાર પડ્યા. એ લોકો લડાઈમાં ઝીતવાને નહીં પણ હારવાને માટેજ જાય છે એવા નાહીમત અને ઊદાસ દેખાતા હતા. આ લડાઈમાં મરાઠા કુટુંબના ઘણાં પરજિઆત માણસો તથા સરદારો મદદને માટે પોતાના રણાલા સાથે આવેઆ હતા. આ લડાઈમાં તેઓ પોતાની ખાનગી કુશમેની ભુલી ગયા હતા અને હીંદુ રાજની ચઢતી માટેજ મદદ આપવા આવેઆ હતા. ખીલ સઘલી ફીકરોમા ઝોરતોની મોટી ફીકર હતી; તેઓને ભાણીએ મહલારરાઓ હોલકરના સવાધીનમાં આપી હતી કેમકે મહલારરાવ હોલકરને મોગલ સરદારમાં વગ હોવાથી તેઓનો આખરે ખંચાવ કરી શકે. મરાઠા લશકરની તથ્યારીથી મોગલો ગાફલ હતા, પણ જ્યારે તેઓને ખબર મળી કે મરાઠાઓનું લશકર પાણીના રેલાની માફક ધસ્યું આવેછે ત્યારે તેઓએ પણ પોતાનાં લશકરને બાહાર કાઢાડ્યું.

મરાઠા લશકરમાં જે પ્રમાણે પરજિઆત સરદારો હતા તેજ પ્રમાણે મોગલ લશકરમાં પણ બાહુકુર સરદારો હતા. હરોલમાં તોખ ખાનું રાખ્યું હતું. શાહા વલીખાન અફગાનોની સાથે મધ્ય ભાગમાં હતો, જમની બાજુમાં અમદખાન અંગસ, હાફીઝરેમન તથા કુંડલીખાન હતા. શાહા વલીખાનની ડાબી બાજુએ શુઝાઉદ્દઉલા, રોહીલા વીગરે હતા. મરાઠાઓનાં લશકરની હરોલમાં ઈબ્રાહીમખાનગારડી, તેની પછવાડે દામાજરાવ ગાયકવાડના ઘોડેસવારો, તેની પાછલ વીડલ શીવદેઓ, શીવદેશરાઓ ભાઉ તથા વીસવાસરાઓ, સીંધયા, હોલકર વીગરે હતા. અને તરફનું લશકર આ પરમાણે તઈઆરી કરીને એકએકના ઉપર હુમલો કરવાની રાહા જોતું હતું. લડાઈનો ઝુંડો ઉડતાંજ અને તરફથી તોપોનો મારો ચાલેઆ. ઈબ્રાહીમ ગારડી લડાઈની કળા સમજતો હતો તેણે ગાયકવાડના સવારોની મદદથી રોહીલાઓના ઉપર જ-અરો મારો ચલાવેઆ. પોતાની ડાબી બાજુનાં લશકરને અમીરખેગ

તથા બરદારખાનના હુમલાની સામાં બચાવ કરવાને રાખિઆ હતા. મ-
રાઠાઓની જમની બાબુએ સંકોળ સીંધયાતી સામા શાહા પુસુનદખાન
તથા નઝીબદદઉલા હતા. નઝીબદદઉલાએ પોતાનાં પાપદલા લશકરને
માટે ઘણી મેહેનતથી પુસતાઓ ઉભા કીયા હતા તે એવી મતલબથી કે
જો કામ પડેતો તે દરેક પુસતાપર રહીને બંચાવ થઇ શકે. વડા વલ્લર-
ની સામાં શીવદેશરાઓ તથા જસવંતરાઓ પવાર હતા. આ ઠેકાણે
પેલો મળને ભગવા ઝુંડો ઉડતો હતો તે ઉપરથી જણાતું હતું કે
લશકરનો કડો લયોછે. લડાઈ એટલી બધી રસપર ચઢી આવી હતી કે
બંને તરફના સવારો પોતાનાં તોપખાન્નાથી પણ અગાડી ધસી ગયા
હતા. લડાઈના મેદાનમાં મરાઠાઓ હુર હુરી હુર હુરીના પોકા-
રોથી શુરપર ચઢી ગયા હતા અને મજબુતીથી લડતા હતા. વડા વલ્લર
પોતાના દસ હજાર ચુનંદા સવારોને લઇને મોટાં લશકરથી છુટો પડી
ગયો હતો તેમાં તેણે મોટી ભુલ કીધી હતી તથા તેનું પરીણામ તેને
બાખવું પડ્યું હતું. આ વખતે મરાઠાઓ તેનાં લશકરની છેક અંદર
ધસી ગયા હતા જેમાં સખત લડાઈ ચાલી હતી અને સવારો એક
એકના આંચકાથી જમીનપર પછડાઈ પડતા હતા. લડાઈના જોસથી
જમીનપરની ધુળ છેક આકાશમાં ઉડતી હતી અને એટલી ધ્રુપકડ
ચાલતી હતી કે તેમાં બાપ દીકરાને તથા દીકરો બાપને ઓળખી
શકતો નહીં. મરાઠાઓનાં લશકરી માણસોમાંથી જ્યારે હુર હુરી
હુર હુરી માથેવ એવા સખદ નીકળતા ત્યારેજ હીંદુઓ ઓળખાતા.
આફગાન લશકરમાં એજ પરમાણે હતું તેઓ અલા દીન એ
શખદથી ઓળખાતા હતા. લડાઈ જોસમાં હતી તે દરમિયાન શાહા
વલીખાન પોતાના ઘોડા ઉપરથી કુદી પડ્યો તેની પછવાડે તેના બાહાદુર
સવારો પણ કુદી પડ્યા; પણ બીજા આફગાન સરદારોએ તો નાસવા
માંડ્યું તેઓને શાહા વલીએ હીંમત આપીને કહ્યું કે “આપણો
દેશ તો ઘણો દુર છે તમે કીઆં જાઓછો?” આ બોલવાની અસર થઈ
નહી અને ઘણાખરા પોતાના તંબુમાં ભસઈ ગયા જેઓને ઘણી મેન-
તથી ઓળાવેઆ. ઇબ્રાહીમખાન ગારડી જખમી થયો હતો તોપણ
તેની રૂતે થઈ હતી અને આ હજાર રોહીલાઓને મારી નાખેઆ
હતા. મરાઠાઓ એમ સમજતા હતા કે તેઓની રૂતે થઈ પછે પણ મુસલ-

ગામોનું ડાબી બાજુનું લશકર હજી સલામતછે તેની તેઓને ખબર હતી નહીં. ડાબી બાજુનું લશકર સલામતછે એવી ખબર અમદશા-હાને પડી તે વખતે તેણે પોતાના સેનાપતીની અકલપર આકરીન કરીને તેની મદદમાં ઉપરાસાપરી લશકર મોકલ્યું. આ લશકરની મદદથી મોહોમેદનો પાછા જોસમાં ચઢ્યા અને ઉપરાસાપરી હુમલાઓ જારી રાખેઆ. મરાઠાઓ આ હુમલા હીમતથી પાછા હાવતા હતા, પણ આખરે હાથોહાથની લડાઈમાં મજબુત બાંધાના આફગાનોની ખરોખરી તેઓ કરી શકેઆ નહીં. આ લડાઈમાં મરાઠાઓની ફતે થવાની વકી હતી પણ તેથી ઉભટું પરીણામ નીપજવાથી તેના દોશ મહારાજા હોલકરને શીર રહી ગયોછે. (મહારાજા હીમતવાન તથા લડાઈની કળા જાણનારો હતો તેથી તેની ખાતરી હતી કે મરાઠાઓ કાલનાર નથી તથી તે પોતાના લશકરને લડાઈમાં જ રોકાયલું રાખીને કોઈને ખબર નહીં પડે એવી રીતે ગુપચુપ નીકલી ગયો હતો. જો તે લડાઈનાં મેદાનમાં જ રહ્યો હોતો તો બીજાઓના જેવા તેના પણ હાલ થતે. કટલાક તો એવો ઇસારો કરી ગયાછે કે તે કુટો હતો.) લડાઈ થોડો વખત મુલતવી રાખવાને એણે ઈરખાસત કરી હતી, પણ ભાઉએ તુલ્યકારીને અને જવાબ આપેઆ હતો કે એ ભરવાડની સલાહ કાણુ પુછેછે ? આવી સખત લડાઈમાં ખપોર પછી બે કલાકે મરાઠા લશકરનું નાક વીજવાસરાઓ મરણુતોલ જખમી થયો હતો; આ ખબર ભાઉને થતાંજ તે પોતાના વાહાલા પીતરાઈને જોવાની ઉતાવળમાં હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો અને પોતાના વફાદાર આરબી ઘોડાપર સવાર ઘડને જરખડમાં નાસી ગયો. હોલકરને અગાડીથી ખબર હતી તેથી તે પશુ નાહો અને પછી દામાઈ ગાયકવાડે પણ પોતાના રસતો લીધા. થોડા વખતમાં આ વાત આખાં લશકરમાં ફેલાઈ ગઈ અને મરાઠાઓ ધણીધરી વગરના થઈ પડ્યા અને લડાઈ બંધ પડી (પાણીપતની આ પરજેઆત લડાઈમાં આફગાનોની ઝીત તેઓની મરદાનગીથી થઈ હતી એમાં તો કંઈ શક નથી તોપણ મરાઠાઓ એવું કહેછે કે વીસવાસસઓની મરદાનગીથી તેઓ ઝીતવાની આણીપર હતા પણ ભાઉ એકદમ ધભરાઈ જઈને પોતાના પીતરાઈને મરતી વખતે મજબની ઉતાવળમાં પોતાના હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો તથા

લશકરને એ વાતની ખબર પડવા દીધી તેથીજ ઉભડું પરીણામ નીષ્કળ્યું.) મરાડા લશકર ઘભરાઈ ગયું, હજારો માણસો કપાઈ ગયાં, હજારો માણસો ખચાવને માટે જે આઈ જોદી હતી તેમાં પડીને ગુંગળાઈને મરણુ મામેઆં, ખૈરાં છોકરાં તથા મરદો પાણીપતના ગામડામાં જઈ ભરાયાં પણુ અડ્ડગાનોએ તેઓને ઘેરી લીધાં. આ બીચારાં નીરદાશોની હાલત એવી થઈ હતી કે ગમે એવો ઘાતકી માણસ હોય તેને દયા હોયજેઆ વગર રહે નહીં; પણુ અડ્ડગાનો દયા એટલે શું તે જાણતાજ નહોતા; બીજે દીવસે સવારમાં તેઓએ પોતાના હીંસસા પેહેંચી લીધા; ખૈરાં તથા છોકરાંને ગુલામ તરીકે રાખ્યાં અને મરદોને કાપી નાખીને તેઓનાં શરીરના પોતાના તંબુ આગલ ફેંટેના હાદીઆ તરીકે ઢગલા કીધા. વીસવાસરાઓનું મુઠકું અમદશાહે જોવાને માટે પોતાની પાસ મંગાવયું, તે વખતે અડ્ડગાનોએ ગરબડ કરી મુકીને પોતાની સાથે કાબુલ લઈ જવા જણાવયું પણુ મુઝાઉદ્દઉલા તથા રૌહીલા સરદારોના સમજવવાથી તેને બાળવા માટે હીંદુઓને આપેયું. જોકોઈ સીંધીઆ તથા ધબરાહીમખાન ગારડીને મારી નાંખાવેઆ. મરાડાઓની પાયમાલી કરનાર ભાઉ પણુ કોઈ ખેડુતોને હાથ મારેઓ ગયો હતો. બીજા ઘણાક સરદારો અડ્ડગાનોને હાથ મારયા ગયા હતા તથા બીજા જખમી થઈને નાશ હતા. આ મોટી લડાઈમાં મરાડાઓનાં આસરે બે લાખ ઉપર માણસો માર્યાં ગયાં હતાં. અડ્ડગાનો અગરજે આ લડાઈ ઝીતેઆ હતા તેપણુ તેઓના લશકરની મોટી સંખ્યા મારી ગઈ હતી.

—:૦:—

મકરાણુ ૪ થું.

પાણીપતની લડાઈનું પરીણામ જાણવાને માટે માહારાશટરમાં લોકો ઘટેજીર થઈ રહ્યાં હતાં અને કાસદોની દોરેદીકે વાટ જોતાં હતાં કેમકે એ લડાઈમાં આખાં દક્ષીણના તમામ સરદારો વીગરે ગયલા હતા. લડાઈ શરૂ થઈ તે પછીની વીગતવાર ખબર ભાઉ તથા નાનો અવારનવાર આકલી આપતા હતા. ભાઉ હમેશાં લશકર તથા નાણાંની મદદની માગણી કરતો હતો; દરરોજ માઠા સમાચાર આવતા હતા તેથી પેશવા પુનેથી અમદતગર જઈ રહ્યો હતો અને જેમ બને તેમ જલદી ખબર મળે તે માટે લીયાંથી નીકળીને ગોદાવરી નદીના કીનારાપર હાવણી નાખી

રહ્યો હતો. બા ઉની ખદ્દને માટે દશ હજાર માણુમનું લશકર બાણેજી
ભોંશત્રેની સરદારી તળે હીંદુસ્તાન રવાના કરીયું હતું તે લશકર હતો
નરમદા નદી ઉતરે એટલામાં ઐરંગઝાબાદથી મોકલેલો કાસદ મળેઆ તે-
ને તુરતજ પેશવાની પાસ ગળુ કીધો; પેશવાએ તેની પાસથી કાગળ લઈને
વાંચેઆ. તેમાં ભરમમાં એટલુંજ લખેલું હતું કે “એ મોતી.
બોગબો ગયાંછે, રૂઝ સોના મોહારે મોહાવાઈ ગઈછે અને
રૂપાં તથા તાંબા નાંણાંને કાંઈ સુમાર નથી.” આટલાજ શખ-
દા ઉપરથી ભાઉ, ચીથવાસરાઆ, સરદારો અને લશકરની હાલત વીશે
પેશવા તુરત સમજી ગયો; આખાં માહારાજશરમાં શોક અને દલગીરી
ફલાઈ ગઈ, દરેક કુટુંબમાં માહેતમ વરસી રહી અને આખું દખણ આ
ખખરથી ઉથલપાથલ થઈ ગયું. પેશવાને આથી મોટો ઘોકાલાગો અને
એકદમ ધુન્નરી છુટી અને પુને ગયો; પુનામાં દરરોજ તેની શક્તી ઘટતી
ગઈ અને પોતાના પારખતી નામના ખાસ મંદીરમાં જીન મહીનામાં
મરણ પામ્યો.

—:૦:—

પ્રકરણ ૫ મું.

પાણીપતનાં મેદાનમાં જે વખતે લડાઈ ચાલતી હતી, તે વખતે
નાનાને નાસવાને માટે સલાહ મળી હતી, પણ તેણે આવા ખારીક થઈ
પડેલા વખતમાં, પોતાના મીત્ર ભાઉને તજ દેવાને વાળખી વિચા-
રયું નહીં; પણ જ્યારે ભાઉને ગુમ થવાની તેને ખબર મળી કે તે પણ
તયાંથી નાસીને પાણીપતનાં ગામડામાં ગયો અને તયાંથી એકદમ નીકળી
નાઠો હોત, પણ રસતાની ખબર નહીં તેથી તે પીચારમાં પડ્યો હતો કે
શું કરવું. દેવચોગથી તેને રાનાજીપત નામનો એક ખરાહમણ મળ-
યો તેણે તેને ઘોડાપરથી ઉતારીને જોગીના પેશ લેવાની મનજીત લલામ-
ણ કરી, તેથી તેણે ફક્ત આંગપર એક લંગોટી મારીને રસતો લીધો. પા-
ણીપતથી એક કોસ અગાળ નહીં પધ્યો એટલામાંતો દુશમેનની એક
ટોલકી મળી, તેઓએ એ લોકને અટકાવીને ઝડતી લીધી. નાનાનાં શ-
રીરપર કાંઈપણ ઘાની નોશાણી નહીં હતી તેથી તે બચવા પામેયો. તયાં
થીબાર કોસ અગાડી ચાલ્યા એટલે એક ખીજ ટોલકી મળી તેઓએ
નાનાનો સાથનાં માણુશોને તથા ભોમયાને મારી નાખ્યાં, પણ નાનો

એક ઘાસનાં ખેતરમાં ભરાઈને સુઈ જવાથી બચી ગયો. કેટલોક વખત સુઈ અંદર છુપાઈ રહીને આખરે બાહાર નીકળ્યો અને અગરજો અચપણથી ચાલવાની ટેવ હતી નહીં તોપણ અફગાનોની બાહીકે તેને ૧૬ કોસ સુધી ચલાવ્યો. ભુખનો મારેલો ઝાડનાં પાંદડાં ખાઈને ચાલતાં, બીજે દાહાડે સવારમાં સારાં નસીબે, એક ગોસાંઈની ઝુંપડામાં દાખલ થયો જેણે ખાધાનું આપવાથી ત્યાં વીસારો લીધો. બીજે દાહાડે સવારમાં ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું તો બીજું ગામ આવ્યું, જ્યાંના એક વેપારીને, તે કોણુછે તેની ખબર પડવાથી ઘણી સારી રીતે તેની ખરદાસત કીધી. ઈહાંથી નાનાની દશા ફરવા માંડી અને એક પછી એક જાળખાણવાલા મળતા ગયા. રસતે ચાલતાં તેને ખબર મળી કે તેની ખાયડી જનગી નામની જગ્યાએ સમસલામતછે તેથી તે ઘણું ખુશી થયો અને ત્યાં જઈને તેણીને મળીને સરવે વાતથી વાકેફ થયો. નાનાની મા અફગાનોને હાથે શપડાઈ ગઈ હતી, પણ નાનાએ પોતે પોતાના પીતા ઉપર પાણીપતની લડાઈ માટે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં પોતાની માને વીશે ઈશારો કરતાં જણાવેછે કે “ઘભરાટ એટલોબધો વધી પડ્યો હતો કે બાપ બેઠાને અને બેટો બાપને જાળખી શકતો હતો નહીં અને સરવે કોઈપોતાનો અચાવ શોધવા પડ્યા હતા. મારી મા પણ મળતી નથી. તેની શોધ કરવાને માટે મેં ઘણા માણસોને મોકળયા હતા, તેમાંથી એક જણુ એવી ખબર લાવ્યોછે કે તેણીએ દુસમેનના હાથમાં જવાની બીહીકને લીધે પોતાના એક નોકર પાસ માણુ લેવડાવ્યો હતો. આ માણુસ જ્યારે મને મળશે ત્યારે સરવે હકીકતથી હું વાકેફ થઈશ.” જનગી ખાતેથી પોતાની ખાયડીને લઈને ડીંગ આવ્યો અને ત્યાં તેના એક આગલા મીત્ર માદઆ પરશોતમના આગરહથી એક મહીનો રહીને પોતાની તંદરોસતી સુધારી. આ ઠેકાણે તેની માનાં મરણુની ખબર એક નોકરે આપી તેથી તે એટલોબધો નીરાશ થઈ ગયો હતો કે તેણે દુનયાનો તથાગ હમેશ સુધી કરવાનો વીચાર કીધો પણ તેને તેમ નહીં કરવાને સમજવયાગી તે સમજી ગયો અને ત્યાંથી નીકળીને ખરાનપુરમાં પેશવાને આવી મળ્યો. લડાઈના પરીણામની ખબર પેશવાને આગલાની જ પડી ચુકી હતી તેથી નાનાને સાથે લઈને પુત્રે જવાનો ઠરાવ કીધો, પણ નાનાની આરતની તખીયત બીગડેલી હતી તેથી તે થોડા દવીસ

સુધી ત્યાંજ રહ્યો હતો. પેશવા પુન ગયા પછી ફરી રીંગે મરણુ પામ્યો તે ઉપર જણાવી ગયા હોયે. પેશવાનાં મરણુની ખબર પારનીસ આગળ માન્યાને મળી જેથી તે ઘણું શોકાતુર થયો અને કંટકોક વખત સુધી જહોરમાં રખાવ દોષા નહી.

મકરણ છું.

નાનાની સરૂ થતી કારકીરહી.

પેશવાનાં મરણુ પછી, પુનાની ગાદીપર પેશવા તરીકે ફાણને જ સાઠથી તે માટેની તકરાર ચાલી હતી પણ આખરે માલ પેશવાના ખીજા દીકરા માધવરાવને પેશવાની ગાદીને ખીલાત આપ્યો. નાનો આ વખતે વગર શિકરીએ હતો તેથી નાથી કાંઈપણ રાજકરખ-રના કામમાં ભાગ લેવાતો નહી. પણ પેશવાને તેના કાકા સાથે વહીવટ ચલાવવાને તકરાર ઉઠો તેમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે પેશવાના ખાસ-ગી કારકુન હરીરાંત કંઠકેની સાથે નાનાને પણ વહીવટમાં લેવો. આવી રીતે નાનાએ કંટકોક વખત સુધી વહીવટ કરવા પછી નીઝામની સાથે કોલકરાર થવાથી જોપાલરાવ પટવરધનને મેરીકને કીલ્લા મળવાથી નાનાને પાછો સવતંત્ર ફરનીવીસને આઘો મળેઆ જે તેણે ઘણી હુશી-આરીથી ચલાવેઆ હતો. આની વચે સાત વરસ નીકળી ગયાં તેમાં નાનાને માટે કંઈ ખબર પડી હતો નહી પણ મહાદલ સીંધીઆને તેના ભતરીજ સાથે જગીરને માટે વાંધો હતો તેમાં મહાદલની તરફથી કરીને તેને પેશવાની વીરૂધ મરણુ છતાં જગીર અપાવી હતી. ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં માધવરાવ મરણુ પામવાથી પેશવાની ગાદીએ નારાયણુ રાવ આવેઆ હતો જેના વખતમાં નાનાની રાજકુવારી કુનેહ અને આજાકી દીપી નીકળી હતી અને પોતાના જોખમ ભરેલો તથા ગુંચવણુ ભરેલો આઘો એવાં ધોરણથી ચલાવતો હતો કે તેના ઉપર પેશવાની પ્રષકળ મેહોરઆની વધી હતી.

ઈ. સ. ૧૭૭૩ ની ૩૦ મી આગસ્ટે નારાયણુરાવ પેશવાનું ખુન થયું હતું તેથી પેશવાની ગાદીને માટે જે દાવાદારો ઉભા થયા હતા તેમાં રઘુનાથરાવે પેશવાનાં મરણુ પછી ગાદી પચાવી પાડી હતી; પણ તેમ ગાદીપર નહીં બેસાડવાને સકારામ આપુ, ત્રીમખરાવ,

મામા રઘુઆ પ્રનધરી, આનંદરાવ છવાછ અને હરીપંત ફડકે સંપ કીધો હતો તેમાં નાનો પોતાના પીતરાઈની સાથે સામેલ થયે હતો, કેમકે પેશવાના ખુતમાં સામેલગીરી કરવાનો શક રઘુનાથરાવના ઉપર મજબુત રીતે હતો. નારાયણરાવનાં ખુત પછી થોડેક દીવસે એવી ખુમ ઉડાવવામાં આવી હતી કે તેની વીધવા ગંગાખાઈ હમેલદારછે અને તેણીની સલામતીને ખાતર પ્રનધરના કીલ્લામાં તેણીને રાખવાનો ઠરાવ કરવામાં આવેલો હતો; પણ આ લોકની ખસી મનસખ તો એવી હતી કે અગરજો ગંગાખાઈને પેટે છોકરી જનમે તે તેને બહુ તુરત ખીજે છોકરો લેવો. એ કારણને માટે ખીજ ઘણીક હમેલદાર ખરાહમખુ જનની ઓછોને તે કીલ્લામાં લઈ જવામાં આવી હતી. ગંગાખાઈને ઈ. શ. ૧૭૭૪ ની ૩૦ મી જાનેવારીએ સવારના પેહોરમાં જાના ફરનવીસ અને હરીપંત ફડકે કીલ્લામાં લઈ ગયા હતા અને તે પાત બહેર કીરી હતી. ગંગાખાઈની સાથે પાણીપતની લડાઈમાં મખ આત થયલા ભાઉની વીધવા પારખતીખાઈને પણ રાખવામાં આવી હતી. આ પછી પરધાનો ગંગાખાઈને નામે રીજંસી ખનાવીને રાજ કરવા લાગા. રીજંસી કાઉનસીલે સરવેથી પેહલુ કામ એ કીધું કે રઘુનાથરાવના તમામ લાગતા વળગતાઓને ખંદીખાને નાજીઆ પછી નીઝામઅલી અને સાખાછ-જોસલ સાથે સંદેસ ચલાવેઆ, તેઓ એ પણુ ગંગાખાઈના દાવાને કબુલ રાજીઓ. રઘુનાથરાવની જાવણીમાં કીસતરાવ પરપંચ ચલાવી રહ્યો હતો અને પુનાથી ખખર મળવાની વાટ જોતો હતો કે જેથી રઘુનાથરાવની સામા તેના તમામ માણસો બચવો ઉઠાવે.

પુનાના મધાનો આવી રીતે કામ લેતા હતા તોઆરે ખીજ તરફથી રઘુનાથરાવે લડાઈ સરૂ કરી હતી અને તેમાં થોડો ઘણે તે ફતે પણ પામેલો હતો, એટલામાં તા. ૧૮ મી એપ્રિલે તેને ખખર મળી કે ગંગાખાઈને પેટે છોકરો જનમેલોછે. આ ખખર શાંભળવાથી તેના ગુડા ગગડી ગયા કેમકે આથી તેની પેશવા થવાની સઘળી આશા ભરપટ થઈ ગઈ. દેશને ઠગવાને માટે જે મપંચ રચવામાં આંઓ હતો તે મપંચ અમલમાં મેળવ્યાની કંઈ જરૂર જણાઈ નહી કેમકે જે છોકરો જનમેલો હતો તે ખરેખર મરનાર નારાયણરાવનો હતો.

વંઉસ પરંપરાથી ચાલતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે પેશવાને ગાદી પર બેસાડવાની કીચા કરવાનું અને પોશાક આપવાનું કામ સતારાના રાજાનું હતું તે પ્રમાણે પોતાના દીકરા માધવરાવ નારાયણને માટે પોશાક વીગરે સતારાથી લાવવાનું કામ ગંગાબાઈએ નાના ફરનવીસ અને સકારામ બાપુને સોંપ્યું હતું અને છોકરો જીઆરે માત્ર ૪૦ દીવસના હતો તો આરે પેશવાની ગાદી પર મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે કીચા પછી પ્રધાનોમાં માહો માહેમાં અદેખાઈએ પગરણ કરવા માંડ્યું. નાના પેશવા તરફથી, નાના ફરનવીસ ઘણીજ સાવચેતીથી કામ હોતો હતો. રાજકુમારી કાનુનથી તે વાકેફાર હતો અને તેના ઉપર લોકો મુકકી પડેલી હતી તેથી તેણે સકારામ બાપુ ની વધારે પક્ષ ખેંચવા માંડી; આ પ્રમાણે કરવામાં જેમ તેની ખંદાઈ હતી તેમ તેનું બીહીકપાયું પણ હતું. સકારામ બાપુ જમાનાનો આઘેલ હતો, પણ તે નાના કરતાં વધારે હીમતવાન હતો અને નાનાની સથીતી ઉપરથી તેણે જાણી લીધું હતું કે તે તેના મજબુત હરીફ નથી. સકારામ બાપુનો લોકના ઉપર એટલો બધો વગ હતો કે તે પ્રધાન મંડળમાંથી ખસી જાય, તો નાનાના વીચાર પ્રમાણે તેઓનાં કામનો નાશ થયા વગર રહે નહીં. નાનો જે બેઠકાર રહેતો હતો તેનું એક મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે ગંગાબાઈ તેના હાથમાં હતી. એવી વાત બોલાતી હતી કે ગંગાબાઈ નાનાના ઉપર આશક પડેલી હતી તેથી સકારામ બાપુને કેવી રીતે ચલાવવો તે નાનો તેણીને શીખવતો હતો.

નાના ફરનવીસના પીત્રાઈ મોરોબાને માધવરાવનો દીવાન કરવામાં આવેલા હતો. પણ તેને કંઈ બરાબર માન અકરામ મળતું હતું નહીં તેથી તે કંટાળેલો હતો અને જો બની શકે તો તે રઘુનાથરાવની તરફ થઈ જઈને પોતાના ભવીશ્યના આધારે માટે ખાતરી મેળવે. આજ પ્રમાણે બીજા પ્રધાનો, જેઓને સકારામ તથા નાના ના સાથે બનતું હતું નહીં તેઓએ એકસંપ કીધો હતો. આખરે પ્રધાનોમાં કુટ પડી અને રઘુનાથરાવની સાથે મોરોબા, રઘુબા અને બાબાજી નાયક સંદેસા ચલાવતા હતા તે પકડાઈ ગયા. આ તરણે શખ્સોએ સકારામ બાપુ, નાના ફરનવીસ, ગંગાબાઈ અને નાના પેશવાને પકડવાને કાવતરું રચ્યું હતું; પુરનધરના કીલ્લામાં જે શખ્ત કંડી

પડતી હતી તેને લીધે આ સઘળાં સાસુરનાં ગામડામાં ગાવી રહ્યાં હતાં; ઉપલાં કાવતરાંનો ખખર પડતાંજ તેઓ સઘળાં ઘમરાઈને પાછાં કીડલામાં ભરાઈ ગયાં જ્યાં તેઓ ઇ. શ. ૧૭૭૫ ની સરૂઆત સુધી રહ્યાં હતાં. સકારામ બાપુ અને નાનો રાજ્ય ચલાવતા હતા.

—:૦:—

પ્રકરણ ૭ મું.

રાઘોબા પગ ચુપ બેઠો હતો નહીં. એક તરફથી અંગરેજો સાથે અને બીજી તરફથી ગોવીંદરાવ ગાયકવાડ સાથે કોલકરાર કરવાને માટે તે સંદેશ ચલાવતો હતો જે ૧૭૭૫ ના મારચ મહીનાની ૬ ડી તારીખે સહીસાખ થતા હતા. રઘોબાની કૃતિને લીધે નાના પેશવાની હકુમતમાં અડચણ નડતી હતી, તેથી સકારામ તથા નાનો બને શીકર રાખતા હતા. રઘોબા ગુજરાતમાં રખડતો થઈ ગયો હતો તોપણ નાનાની મારફતે પોતાના છોકરા રઘુજીને માટે સેના સાહેબ સુખાને ખીતાબ પેશવા પાસથી મેળવેલો હતો; તોપણ પ્રધાનોને એવો ભય હતો કે રઘોબાને ખીરાંરનો રાજા મદદ કરશે. માધવરાવ નારાયણ ખરો પેશવા નથી એવી ચોતરફ ખુબ ફેલાઈ રહી હતી અને બ્રાહ્મણ પ્રધાનોની બંધીમાંથી છુટવાને માટે મરાઠા સરદારો હીલચાલ કરે છે એવી વાત ચોતરફ ફેલાઈ હતી; નીઝામઅલીએ પણ એને ખરો પેશવા કબુલ રાખવાને શક બતાવેલો હતો; એ પ્રમાણે ચારે બાજુથી પ્રધાનોના હાથ સીકડાઈ ગયા હતા; પણ આનો પરડો ખુલી ગયો અને અખુર માહરાશ્ટર નરમ પડ્યું. બંગાલાની સરકારે આખાં હિંદુસ્તાનનાં ખીટીશ સંસથાનોપર પોતાની હકુમત ચાલતી જાહેર કરી હતી તેઓએ ૧૭૭૫ ની ૩ જુનવારીએ મુંબઈની સરકારના ઉપર એક પત્ર મોકલીને રઘોબા સાથે કોલકરાર કરવાને માટે શખત ઠપકો આપીને એ ચાલને ધીકકારી કાઢાડી હતી અને મરાઠા સાથની લડાઈને અવીચારી, ભયંકર, વગરસતાની અને ઝેરવાળખી જણાવીને જે તેઓની સલામતીને કંઈ ધાસતી નહીં હોય તે એકદમ લશકર પોતાની ગેરીશનમાં પાછું મોકલવાને હુકમ કીધો હતો. આ હુકમ પછી ચવરનર જનરલે પોતાની તરફથી પુતા ખાતે રાજ કરતી ટોલી સાથે કોલકરાર કરવાને એક આડતીઓ મોકલવાનો ઠરાવ કીધો હતો. મુંબઈની

સરકાર આ ઠરાવની ઘણી વીરૂધ્ધમાં હતી તોપણ વડી સરકારે પોતાના ઠરાવને મજબુતીથી વળગી રહીને મરાઠાઓની સાથે સંદેશ ચલાવવાને માટે લેફ્ટનન્ટ કરનલ જોન અપટનને એકથી તરીકે મોકલવાને ઠરાવ કીધો હતો અને પુને જઈને મરાઠા અને મુંબઈની સરકાર વચ્ચેના કોઈક કાર નક્કી કરવાને તેને હુકમ આપવામાં આવેલો હતો. મુંબઈની સરકારના કામ વચ્ચે વડી સરકાર પહોં તેથી પુરનધર ખાતે પ્રધાનોનું ઘણું ચઠી વાગ્યું અને તેનું પરીણામ એ થયું કે મરાઠાઓમાં જે કુસંધા ધેર કરી બેઠો હતો તે દુર થઈ ગયો અને સરવે પોતાની અદખાઈ મુકી દઈને નાના ફરનવીસની સલાહથી એક સંપ થઈને મજબુતીથી કામ જોત્રા લાગ્યા.

કરનલ અપટન તા. ૨ જુલાઈ સિમર ૧૭૭૫ ને દીવસે પુરનધર પોહોંચેલો. એ પેઢેલાં ગવરનર જનરલે સકારામ બાપુતા ઉપર પત્ર લખીને તેને ખબર આપી હતી કે લડાઈ તેની પરવાનગી વગર ઊઠાવવામાં આવી હતી તેથી તે બંધ કરવાને હુકમ મોકલેલો છે માટે તમે એ પણ બંધ કરવી અને કોલકાર કરવા માટે એક એકથી મોકલવામાં આવનાર છે. આ પત્રથી જોઈ જાણે. મરાઠા સરદારો તો છે જ કુપાઈ ગયા અને રાજદુવારી કુનેહ નહીં સમજતાં તેઓ એમજ સમજવા લાગ્યા કે અમારો બીડીકથી અંતરેજ સરકારે લડાઈ બંધ કરાવી છે. કરનલ અપટન બીચારો ઘણો બોલો માણુસ હતો; મરાઠાઓની સાથે કેવી રીતે કામ લેવું તેની તેને બીલકુલ ખબર હતી નહીં; તે જમ નરમ દારી મુકતો તેમ મરાઠાઓ વધારે જાપડે ચડતા હતા અને ધમકી વટીક આપતા હતા. આ ધમકી અને માગણીને કરનલ અપટન મજબુત અને ખાતરી ભરેલી સમજતો હતો, જે તેનાં કાગળ પત્રો જોપરથી જણાય છે. આખરે કંટાળીને તેણે તા. ૬ ઈ ફેબ્રુઆરી એ ગવરનર જનરલના જોપર એક પત્ર મોકલીને પોતાની નીરાકરતા જણાવી; આ પત્રથી ગવરનર જનરલે રથોઆના દાવાને ઘણી મજબુતીથી ટેકો આપવાને ઠરાવ કીધો. આખરે મરાઠાઓ ઠેકાણે આવેલા અને કરનલ અપટનના પત્ર કલકતે પોહોંચે તે પેઢેલાં તો તેઓએ તેની ઘણી ખરી શરતો કણુક રાખીને તેની સાથે ૧૭૭૬ ની ૧ લી મારચે કોલકાર કીધા. આ કોલકારમાં પણ નાના ફરનવીસે મજબુત ગત

વાપરી હતી કેમકે તેમાં પેશવાનું નામ બીલકુલ જણાવેલું નહોતું અને તેને બદલે રાવ પંડીત પ્રધાન વાપર્યું હતું. આ પ્રમાણે પેશવાનું નામ નહીં વાપરવાની મતલબ એવી જણાય છે કે જે તે મરણ પામે તે મંગાળાઈને દત્તક કરવાનો હક રહે. રથોબાની સાથે મુંબઈની સરકારે જે કોલકરાર કીધા હતા તે આથી ૨૬ થયલા જણાવયા હતા. આ કોલકરારની મતલબ એવી હતી કે અંગરેજ લશકરે પોતાની ઝેરી-સનમાં જવું; રથોબાના લશકરનાં એક મહીનાની અંદર હથીઆર ઊતારી લેવાં; ચાર માણસ જેઓના ઊપર નારાયણરાવનાં પુત્રનો શક હતો તેઓ શીવાય તેનાં તમામ માણસોને માફી બક્ષવી; જે રથુનાથરાવ પોતાનાં લશકરનાં હથીઆર ઉતરાવે નહીં તો અંગરેજ લશકરે તેને મદદ કરવી નહીં. રથોબાએ પોતાના પસંદ કરેલા ૨૦૦ મોકરો રાખવા; ૧૦૦૦ સવારો રાખવા અને તેના બીજા ખર્ચને માટે મહીને દાહાડે ૨૫ હજાર રૂપીઆ આપવાને પેસવાએ અને તેના પ્રધાનોએ કબુલત આપી હતી; પણ તેણે ગોદાવરી નદી ઉપર આવેલાં કોપરગામમાં રહેલું એવો હરાવ હતો; અગાડી ૧૭૭૯ અને ૧૭૫૬ માં જે કોલકરારો થયલા હતા તે અને બીજી શરતો આહાલ રાખી હતી. ૧૭૭૭ માં પેશવાની આ મંગાળાઈ મરણ પામી.

—૧૦:—

પ્રકરણ ૮ મું.

મરાઠાઓનો પુર દાર ચાલતો હતો તોપણ યુરોપીયન તત્તવ તેઓમાં બેઠાય એ તેમને પસંદ પડતું હતું નહીં; આટલું છતાં પણ યુરોપીયનોનાં પ્રમાણીકપણાને તેઓ માન આપતા હતા અને એવો વીચાર હતો કે યુરોપીયનો કોઈ દીવસ ઇગાઈ કરે નહીં; પણ આવા ઉત્તમ વીચારમાં મરાઠાઓ ઇગાયા હતા અને તેઓને ઇગનાર સેંટ લુખીન નામનો એક ફરેંચમેન હતો. આ ફરેંચમેને મદરાસમાં અંગરેજ સરકારને પણ ઇગી હતી; એણે કંઈ તદખીર વાપરીને પુને જવાની પોતાની સરકાર પાસે પરવાનગી મંગાવી હતી અને મરાઠાઓની સાથે કોલકરાર કરયાથી ફરેંચમેને શું શું લાભો મળશે તેની વીગત જણાવી હતી. સેંટલુખીને એવલનું બંદર દેવાદાંડાના કીલ્લાઓ સાથે મેળવવાની કોશીસ કરી હતી; બચાવના કોલકરાર કરવાને માટે તેણે ૨૫૦૦

યુરોપીઅન સોલજરો લાવવાને કબુલ કીધું અને તે શીવાય બીજા દસ હજાર સોપાઇઓનાં લશકરને ક્વાયદ આપવાને તથા બીજા લશકરી અસખાઅ પુરો પાડવાને જાણુવયું. અંગરેજોએ રઘોબાના કામને ટેકો આપેઆ તેથી તેઓના ઉપર તેણે પુશકળ ધીકકાર બતાવેઆ; નારાયણ-રાવના ખુનની સખીઓ ફરાંસમાં ચીતરાવી હતી તે તેણે દરબારમાં દખલાવી જેથી કેટલાક આંખમાંથી આંસુ લાવીને રડી પડેઆ અને કેટલાકોએ છુપી રીતે ધીકકાર બતાવેઆ. આવા માણસને નાનો કોઠું આપતો હતો તેમાં તેની કંઈ પણ છુપી મતલબ આવી જોઈએ; અંગરેજો એલચીને તે થોડું ઘાયું અપમાન પણ આપતો હતો પણ તેને ખમર હતી નહી કે તેનું કેવું લયકર પરીણામ નીપજશે.

નાનો ઘાયું કરીને તમામ યુરોપીયનાને ધીકકારતો હતો પણ સેંટ લુખીનની ચાલથી તેઓ તેની નજરમાં છોકજ હલકા પડી ગયા હતા; તેમાં મુખ્ય કરીને ફરેઆ, માત્ર તેનીજ નહી પણ તમામ મરાઠા કોમની નજરમાં હલકા પડ્યા હતા. હીંદુસતાનની દાલત વીશે યુરોપમાં તરેવાર ગપાઠા ચાલતા હતા તેમાં વળી સેંટલુખીન જેવા ઊશકરેતારા મજે તો પછી થઈજ ચુકું. કેટલાક જુવાન માણસોને તે સમજવી લાવેઆ હતો પણ નેઆએ હીંદુસતાનમાં આવેઆ પછી પોતાની ખરી સથીતી જોઈ હતી અને મીઠ મોઈસટીન નામના એક મુંબઈના સીવીલીઅન અમલદારે તેઓને આસરો આપેઆ નહી હતો તો સેંટલુખીન તેઓને મારી પણ નાખતો.

પેશવાની દરબારના પ્રધાનોમાં આવે જખરી ફુટ ચાલતી હતી. નાનો પોતાના પીત્રાઈની ચાલાકીની અદેખાઈ કરતો હતો પણ બાહ્ય રથી તે ખુદ્દી રીતે જાણુવતો નહી. મોરોબા તરફ મજબુત પક્ષ હતો. ગંગાઆઈનાં મરણુ પછી સકારામ બાપુ પણ નાનાથી ફરી જઈને રઘોબાને ગાદી આપવાની જે કોશીસ ચાલતી હતી તેમાં ઘણી સાંવચેતીથી સાંમેત્ર થયો હતો. મોરોબાના વીચાર તડનેફડ રઘોબાને ગાદીપર બેસાડી દવાનો હતો અને તે માટે તેણે મુંબઈની સરકારના ઉપર લખયું પણ હતું. મુંબઈની સરકાર કોલકરારને માન આપનારી હતી તેથી તેનો ઉતર વાળયો કે પુરધરના કોલકરારમાં મુખ્ય સહી સકારામ બાપુની છે માટે સકારામ બાપુએ લખીને રઘોબાને માટે માગણી

કરવી. આ વાત સંકારામે સાક્ર ના પાડી જેથી વાત જેમની તેમ રહી; પણ મુખ્ય સરકારને વીચાર પુનાના રાજકારોખારમાં મળ્યુત રીતે ફેરફાર કરાવવાનો હતો કેમકે તેઓની સલામતીનો મુખ્ય આધાર એ ફેરફારના ઉપર લટકેલો હતો.

પુનાની દરખાસ્તમાં જે મુખ્ય ચાલતો હતો તેનો એકદમ અટકાવ કરવાને માટે નાનાએ તેની અદ્યુત ચુકતી વાપરી હતી પણ મોરોખાને પકડીને ઠેક કરવાની ચુકતીમાં તેણે ઉતાવળ વાપરવાથી તેની તમામ ધારેલી બાજુ વીખરાઈ ગઈ હતી અને મોરોખા સહી સલામત બચી ગયો હતો. આ કાવતરું જાણાયાથી પુનામાં ઘણાં માણસોનાં મન ઊંચાં થયાં હતાં પણ નાનાએ પાછી બીજી ગતરમીને સંકારામ બાપુને વચમાં રાખીને મોરોખાને પાછો બોલાવેલો અને નવું પ્રધાન મંડળ બનાવીને તેમાં મોરોખાને અને બહુલા પુરંધરીને સાથે સામેલ કરવાને કરાવ કીધો. બંગોખા સેહેલથી સમજે એવો હતો નહીં અને સંકારામ હરીએ પોતાના ઉમદા ખવાસથી જાણાવ્યું હતું કે “જે ઘણીએ તેને જીવાનીમાંથી માણસ બનાવેલો છે તેવા સખી દીલ શુરદાના માણસને તે કોઈ દીવસ તજસે નહીં. રઘુનાથરાવ ખરેખરે સીપાઈ બચ્ચો હતો અને નાનો હુચ્ચો, તથા હીચકારો કારભારી હતો.

ટોલકરનાં લશકરની મદદથી મોરોખાની ટોલી બળવાન થઈ હતી આથી નાનાને પોતાની સલામતીને માટે પુરંધર જવાની ફરજ પડી હતી; અને તેની માલ મીલકતની સલામતીની જો જામીનગીરી મળે તે રથોખાને પુને લઈ જવાની વાત તેણે કબુલ રાખવા જાણાવ્યું હતું. આ વખતે ફરીથી તૈયાર રેહવાને મુખ્ય સરકારને હુકમ મળેલો હતો પણ છાલકા મનનો મોરોખા તો કુલાઈ ગયો હતો કે હવે તેજ રાજનો વડો થયો છે. સંકારામ જે ઝાલીમાય આપે તે માટે નાનો તેને માન આપવાનો ઢોંગ કરતો હતો અને મોરોખાને પણ શકની નજરથી માન આપતો હતો. પ્રધાનેની સલામાં રઘુનાથરાવને પેશવાની ગાદીપર બેસાડવાને માટે અસલત રલાવવામાં આવતી હતી તેમાં નાનો જે બોંધાઓ રજુ કરતો હતો તે મોરોખા સમજતો હતો. માધવરાવ નારાયણ પેશવાના અમલમાં તે દીવાન હતો તે વખતે રઘુનાથરાવથી કુસપ, તુકશાન અને અપમાન ચાલુ થયાં હતાં તે બુલ્લી ગયો હતો નહીં; આથી

રથુઆને પેશવાની ગાદી આપવાને માટે વાત ચાલતી અને તેના અંગે
 રેજીમીન્ટરો દખાણ કરતા તીઆરે તેઓને તે ઊડાવેઆ કરતો હતો.
 મુખ્ય સરકારે જાણ્યું કે મોરોઆની ટોળીથી કંઈ થવાનું નથી, તેથી
 ફરાંસની સાથે મુલક રાખવાને અને પુનામાથી ફરેચનો લાગવગ આણે
 કરવાને માટે કરનલ લેસલીનાં લશકરને જમના નદી આળંગીને મુખ્ય
 આવવાને હુકમ થયો હતો, તે હુકમ તા. ૨૨ મી એપ્રિલ ૨૬ કીધા.
 પણ તા. ૩૦ મેએ આ હુકમ ફરવીને કરનલ લેસલીને આગલ વંધ-
 વાને હુકમ કીધા. મોરોઆએ મી. મોયસટીનને, સેન્ટ લુપનને ખર
 લરક કરવાની ખાતરી આપી હતી પણ તે દરરોજ હીલમાં રાખવામાં
 આવતી હતી અને આખરે એવું જણાયું હતું કે નાનાના મપંચથી
 મોરોઆ સેન્ટ લુપનના વીચારને વળન આપતો હતો પણ ખરે જોતાં
 નાનાને એવી ખબર હતે કે ફરેચો મરાઠ દેશમાં વસવા માંગે છે તો
 નાનો ખળતવારીથી તે વીચારને અટકાવતે. જે ફરેચ ફાજ મુખ્ય-
 માંથી અંગરેજને હાંકી કાઢાવા આવે તે ફાજને પાછળથી મરાઠાએ
 કચડી નાખસે એવી જો નાનાની ખાતરી થાય તોજ તે તેઓને લાહારે
 આપતે. સેન્ટ લુપન ફરેચ લશકર ખચીતજ લાવસે એવી નાનાની
 ખાતરી થઈ હતી અને હીંદુસ્તાનમાં પારેચુગીસ સંસ્થાનેમાંથી જે
 ફરેચ રીજમીટો લઈ જવાને પરવાનગી મેળવવાને માટે પારેચુગલની
 સરકારના ઉપર તેણે કાગળો લખેઆં હતાં તે કાગળો અંગરેજ સરકાર-
 ના હાથમાં આવવાથી તેની ઠગાઈ પકડાઈ ગઈ હતી. આ પ્રમાણે
 થાલમેલ ચાલતી હતી એટલામાં નાનાની હીમાયતોમાં મહાદેવ
 સીંધીઆ અને હરીપંતે મેરીક આગળ પોતાનાં લશકર એકઠાં કીધાં
 હતાં. આ લોકોએ હર્ષદરખલીના ઉપર ચઢાઈ કરવાની ધમકી આપી
 હતી તેથી હર્ષદર અને મોરોઆ ખંને ઠગાયા હતા; મોરોઆની ઊંધ
 હજીમુધી ઊઘડી હતી નહીં; આખરે હરીપંત અને મહાદેવ સીંધીઆ
 જુદે જુદે રસતે ૮ મી જુને પુરંધર આવી પોહોચેઆ તયારે તેની ઊંધ
 ઊઘડી હતી. આથી નાનાને પાછી હીમત આવી હતી અને તેણે
 પોતાનાં લશકરથી દેશના જુદા જુદા રસતા ઘેરી લીધા હતા; હાલકર
 ને સીંધીઆની મારફતે સમજાવીને ૬ લાખ રૂપીઆની લાંચ આપીને
 મોરોઆથી છુટો પાડ્યો હતો. મોરોઆ હવે જગડત થયો અને

અંગરેજ સરકાર સાથે કોલકરાર કરવાને સંદેશા ચલાવેઆ પણ અવે-
વખત હતો નહી, તક જતી રહી હતી. મોરોખા આખરે તા. ૧૧ મી
જુલાઈએ સીંધીઆના ઘેડેસવારોના હાથમાં કેદ પકડાયો અને નાનાને
સવાધીન કીધો જેણે એને અમદનગરના કીલ્લામાં કેદ કીધો; સકારામ
બાપુ શીવાય તેની તરફના સઘળા માણુશોને પકડીને કેદમાં નાંખેઆ.
સકારામને છુટો રાખવાનું કારણ એટલું જ હતું કે અંગરેજ સરકાર
સાથ થયલા કોલકરારમાં કંઈ ભંગાણુ પડે નહી.

* બગોખા પુરંધરીને વનડનના કીલ્લામાં અને ખીજાઓને ઘા-
ટમાં આવેલા જુદા જુદા કીલ્લાઓમાં કેદ રાખેઆ હતા.

નાનો રાજકુમારી કુનેહમાં કેવો કુશળ હતો તે ઉપર જણાવેલી
હકીકતથી જણાઈ આવેયુ છે. પોતાના જાતભાઈઓને તો તેણે નરમ
કીધા પણ ખીજા પરદેશીઓ (અંગરેજો) સાથે હવે તેને કામ લેવાનું
હતું. બરીટીશ સત્તાવાળાઓ આ વખતે ઘણા પગભર નહી હતા
એ વાત તો જાણીતી છે. પુનાની દોરડના બરીટીશ રેસીડન્ટ પેશવાના
પરધાનો, તથા હોલકર અને સીંધીઆ પાસે એવો પરવાનો માગેઆ
હતો કે બરીટીશ લશકરને પુરવઠી પરાચીમ તરફ, તેઓના રાજકમાંથી
જવા દેવું; આ પ્રમાણે કરવાની મતલબ કરેઓનો પગ પેસારો અઠ-
કાવવાની હતી પણ મરાઠાઓ એમ સમજેઆ કે ખાલી ખીહીક આપેછે.
તેઓએ એવું અનુમાન કીધું કે જો ખરેખર અંખર્ષ લશકર મોકલવું જ
હોય તો તેઓ સમુદ્રને મારગે મોકલી શકે. ગવરનર જનરલની
મતલબ જમીનને મારગે લશકર મોકલીને મોડાજી બોંસલે સાથે કોલ-
કરાર કરવાની હતી.

* સકારામ હરીના જેવા થોડાજ નીમકહલાલ નરો હસે. રઘુપા તરફ
તે અતીશય માન ધરાવતો હતો તેથી તે અગર જો ઘણો બળવ ન માણુશ હતો
તો પણ તેના હિપર એવો ભારો ખેડો નાખી હતો કે તેનાથી ભાયજેજ તે જાંચકાતી
હતી; અને પાણી એટલું થોડું આપતા કે તેનાથી તેની લુપ તથા તરસ મોટતી
નહો; પણ આટલું કુપ છતાં તે ૧૪ મહોના સુધી જીવતો રહ્યો હતો. તે
એટલો બધો નાતવાન થઈ ગયો હતો કે તેનાથી ઉગતું વટીક નહો તેપણ ખરતી
વખતે તે ખોલ્યો હતો કે “ મારું કબીવત જતું રહ્યું છે અને મારી જાંઘી
મરણ માંડે છે અને અવાજ તથા સવાસ બંધ પડે ત્યારે મારાં માંસવગરનાં
કાઠનાં રઘુનાથરાવ રઘુનાથરાવ હરીને બુમ પાડીને બોલવસે. ”

નાનો તો પોતાનાં માકરમો ચલાવેઓજ જતો હતો. અને તેનું ઉપર એવો વેહમ હતો કે ફરેચોની સાથે છુપી રીતે સંદેશ ચલાવે છે. જેથી કંપનીના લાભોને મોટું નુકશાન પોહોંચે; આજ કારણુને લીધે પુરંધરના કોલકરારને પણ તે માન આપતો નહોતો. મરાઠા રાજમાં જે ગડબડ ચાલતી હતી તે નરમ પાડવાને માટે ગવરનર જનરલે મુંબઈ સરકારના ઉપર હુકમ મોકલેઓ હતો. આ હુકમ પ્રમાણે નવા પર-ધાનમંડળની પાસે મુંબઈ સરકારે એવો ખુલાસો માગેઓ હતો કે તેઓ પુરંધરના કોલકરાર પ્રમાણે ચાલવાને બંધાયેલા છે કે નહીં? આ શીવાય જે તકરારી બાબતો હતી તેનો તાબરતેબ જવાબ માંગેઓ હતો. સેન્ટ લુખનને કાહાડી મુકવાને માટે પણ તેમાં ફરમાવેલું હતું. અંગરેજોના સંબંધમાં જે હદથી જીઆરે વરતાયુક નાનાએ ચલાવી હતી તે માટે તે પસતાવો કરવા લાગો. સેન્ટ લુખનને પુનાથી જતા રહેવાને હુકમ મળેઓ હતો અને તે જુલાઈ મહીનાની સરખાતમાં પુના છોડી ગયો તે વખતે પણ નાનાએ તેને એવી અતરી આપી હતી કે તે જો ફરેચ લશકર તેમની મદદ લાવશે તો તેની મળને રહેવાને માટે મરાઠા દેશમાં જગ્યા આપવામાં આવશે. સીંધીઆ અને હોલકરે પોતાના દેશમાંથી અંગરેજ લશકરને પસાર થવાને માટે પરવાના આપેઆ પાછું નાનાએ તો જુલેલખંડમાં રાજઓના ઉપર અને મરાઠા સરદારોના ઉપર છુપી રીતે એવા હુકમ મોકલેઓ હતા કે કરનલ બેસલીનું લશકર જીઆરે તેઓની હદમાંથી પસાર થાય તીઆરે તેને હરાન કરવું. મરાઠાઓનો શું વીચાર છે તે જાણવા માટે મીં મોયસટીન પુને રહેલો હતો તે વખતે તેની મરજ પ્રમાણે મારોબાની ટોલીવાળાઓએ શરત કરવાને કબુલ કીધું હતું પણ નાનો તેને ડાવેઆજ કરતો હતો અને એટલી બધી ઢીલ કીધી કે આખરે કંટાળીને તે વગર મુંબઈ ચાલી ગયો. તે ગયા પછી નાનાએ તેના એસીસન્ટ મીં લુઈસના ઉપર મોકલી આપેઆં જેણે મુંબઈ મોકલી આપેઆં. આ જવાબોમાં ફરેચોની સાથના કોલકરાર વીશે ઇનકાર કરવામાં આવેઓ હતો પણ તેનો ખરો ભાવારથ તો પુરંધરના કોલકરારની તેઓએ જે મતલબ ડાવેલી હતી તે ફરીથી દરશાવી હતી. અને તેમાં પુરંધરના કોલકરારને માન આપવાને માટે એવો ખુલાસો કરવામાં આવેઓ હતો કે જીઆં-

સુધી અંગરેજો નીમકહલાલીથી તેને માન આપસે તોઆંસુધી મરાડાઓ પાણુ આપસે.

ઉપર જણાવ્યા જેવા ઊડાવનારા જવાબો મુખ્ય સરકારને મળતાંજ ખુરોપમાં ફરાંસ સાથે લડાઈ ઉઠવાના સમ ચાર ફરી વળ્યા હતા. આથી તે અને મોરોબા તરફથી આવેલી માંગણીઓ માટે ગંભીરાઈથી તૈયાર ચલાવીને, મુખ્ય સરકારે નાનાના જવાબોને પુરંધરના કોલકારથી ઉલટા કરાવીને, જે દોળી અંગરેજો લાભો તરફ દુશ્મનાઈ ધરાવે તેનાથી પોતે પાણુ છુટેથી ગણીને તે પ્રમાણે કામ કરવા માંડ્યું. રઘોબાને રીજન્ટ કરાવીને તેણે, માધવરાઓ નારાયણ ઊમરે આવે તયાંસુધી રાજ ચલાવવું એવો હરાવ કરીને તે હરાવ મોસમ ખુલતાં સુધી છુપે રાખેલો હતો; તીઆર પછી મજબુતીથી કામ લેવાનો હરાવ થયો હતો અને કરનલ લેસલીને જુનાર તરફ કુચ કરવાને હુકમ આપેલો હતો. આ વાતથી નાનો વાકેફ થયેલો હતો અને મજબુતીથી સામાં થવાને તેણે ગોઠવણ કરી રાખી હતી પણ મુખ્ય સરકારથી સઘળી છુપીજ રહી હતી. વરધઊમરને લીધે સકારામ બાપુને રાજ વહીવટમાંથી દુર કરીને તેના ઉપર મજબુત ચોકી રાખી હતી પણ નાનો અને સીધીઆ તેની સલાહપ્રમાણે કામ કરે છે એવો દોંગ કરતા હતા. બીજી તરફથી દસેરાપર એકઠા થવાને માટે * સીલેદારોને ઉપર હુકમ મોકલી આપેલો હતો; જુદાં જુદાં બંદરોમાં વાહાણો તૈયાર રાખેલાં હતાં; કીલ્લાઓમાં ખોરાકી ભરી રાખી હતી અને લેસલીની કુચમાં હરકત કરવાને માટે નવા હુકમો મોકલેલા હતા; આની સાથે એવી પણ તાકીદ કરવામાં આવી હતી કે આવી અડચણ કરવાને પુનેથી હુકમ આવેલો છે એમ જણાવવું નહીં. રઘોબાને સમજવો એવી મતલબની માંગણી કરવાને એક આડતયાને પણ મુખ્ય સરકારને ખુશ કરવાને માટે મુખ્ય મોકલી આપેલો હતો પણ મીં. લુઈસ તેઓથી ઠગાય એવો હતો નહીં તે સઘળી વાત જાણી ગયો હતો.

ગવરનર જનરલ માડોલ બોંસલે સાથે કોલકાર કરનાર છે એવી ખબર પેહેલીજ વાર આગસ્ટની આખિરીએ મુખ્યની સરકારને મળી હતી અને તેમાં એવી તાકીદ આપવામાં આવી હતી કે પુનાની સરકારને

* સીલેદાર પોતાના સવારો વીગરે રાખીને તેના બદલામાં રાજ પાસથી ઉધડ રકમ લેશે.

અબુમતા થાય એવા ફોલકરાર દોઈ સાથે કરવા નહીં; પણ આ હુક-
મને મુબઈ સરકારે ગણકાર્યો નહીં કેમકે માડોજ બેંસલેના સવખ-
નામાં પણ એવે ખોઆલ નહીં હતો કે રઘોખાને રીજંટ ઠરાવવો.
આટલું છતાં પણ મુબઈમાં તા. ૧૨ મી. અક્ટોબર સુધી કંઈ પણ
લઈઆરી કરવામાં આવી હતી નહીં. ઘણીક રીક જીક થયા પછી
કાઝીનસીરે રઘોખા સાથે ફોલકરાર કરવાને માટે એક કમીટી ઠરાવીને
તેનો મુબઈ મી. ૦ જોન કરનાકને ઠરાવ્યો. આ કમીટીમાં બે કાઝીન-
સીલતા સભાસદો અને લશકરના સેનાધીપતીને મુકરર કીધા હતા;
સેનાધીપતીને સઘળી રાજદુવારી સત્તા આપવામાં આવી હતી એટલુંજ
નહીં પણ રઘોખાને પુત્રે લઈ જવાનું કામ પણ તેનેજ સોંપેલું હતું.
સુરતમાં જે ફોલકરાર થયા હતા તેવાજ હાલમાં પણ સેજ ફરફાર સાથે
થયા હતા પણ રઘોખાને માટે તો ખાસ કરીને અંદર જણાવેલું હતું કે
અંગરેજ સરકારે તેને પુનામાં રીજંટ તરીકે નીમયો છે.

સને ૧૭૭૮ની તા. ૨૩મી નવેમ્બરે પતવેલી જવાને માટે લશકર
મુબઈથી ચઢીયું અને રઘોખાએ પોતાના દત્તક કરી લીધેલા છોકરા
આનંતરાઓની સાથે તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બરે આખી ફાજની સાથે
થાટ ઉપર ચઢવા માંડ્યું. આ વખતે કમીસરીઅતખાતાની ગોઠવણ
એટલી બધી ખરાબ હતી કે લશકરને ૮ માઈલની મુસાફરી કરતાં
૬૧ દીવસ લાગ્યા હતા. આવી રીતની ઢીલધી નાનાને પોતાનો તૈયારો
કરવાને માટે પુષ્કળ વખત મળેઆ હતો; સકારામ ખાપુ ઉપરના
આંકોશ પણ કાઢાડી નાખેઆ હતો અને તેને પાછો સાથે સામેલ કીધો
હતો. મરાઠા લશકરની ગોઠવણ કરવાનું કામ સીંધીઆ, ફકે અને
હોલકરને સોંપવામા આંબું હતું; પણ હોલકરને નાના સાથે ખીઆ
ખાફું હતું તેથી તેનાં લશકરને એવી જગ્યાપર રાખેલું હતું કે રઘોખાની
સાથે તેનાથી મળી જવાય નહીં. અંગરેજ લશકરની સામા તલેગામ
આગળ આખી મરાઠા ફાજ સામે થઈ. એ ઠેકાણે ૧૭૭૯ ની તા.
૬ મી જાનવારીએ મરાઠાઓ સામા થયા પણ જ્યારે લડવાને સફ-
સમારી તયારે તેઓ પાછા હડી ગયા. નાનાનજ હુકમથી તલેગામ
ખાળી નાખવામાં આંબું અને કમીટીને એવી ખબર મળી હતી કે
ચીનચુર અને પુનાને વટીક ખાળી નાખવાને હુકમ થયેલો છે. આથી

કમીટી નીરાશ થઈ ગઈ અને રથોખાએ થાણુંએ સમજાવો પણ તેનું નહીં સાંભળતાં લશકર પાછું હઠાડીયું. અને ૧૭૮૦ ની તા. ૧૧ મી જાનવારીએ બપોરનાં ૧૧ કલાકે અંગરેજ લશકર છુપી રીતે પાછળ હઠતું હતું એટલામાં મરાઠા લશકરે તેઓના ઉપર મજબૂત રીતે હુમલો ફીધો અને તા. ૧૩ મી એ જયારે વડગામ આગળ આવેઆ તે વખતે તેઓનાં એટલાં બંધા માણસ કપાઈ ગયાં હતાં કે નાસવાનું બંધ પાડીને કમીટીના સેક્રેટરી મી. ફરરને સુલેહ માટે મોકલેઆ. પ્રધાનોએ પહેલાં રઘુનાથરાવને માગેઆ અને અંગરેજોએ તેને પણ આપેઆ હોત પણ તે સીંધીઆ સાથે જુદા ફોલકરાર કશીને તેને શરણે ગયે હતા. જેથી અંગરેજો આ નામોસીમાંથી બચેઆ હતા.

સીંધીઆ નાનાથી છુટો પડીને સવતંત્ર થઈને કામ લેતે પણ આ વખતે તેઓની બનેલી નેમ ઝિકજ હતી તેથી તેઓ વચે આણબનાવ થયો નહીં. મરાઠાઓએ બીજી શરત એ કરવા માગી હતી કે માધવરાઓ બલાલના મરણ પછી અંગરેજ સરકારે જે કુલક લીધો છે તે અને તેની સાથે સુરત તથા ભરૂચની આવક તેઓને સવાધીન કરવી. બચવાની તો આશા હતીજ નહીં તેથી કમીટીએ ફરીથી અરજ કરી કે વડી સરકારના હુકમ વગર તેઓથી એવા ફોલકરાર થઈ શકે નહીં. આ ઉપરથી સીંધીઆએ ટકોર ફીધી કે “તમોએ આગળા ફોલકરાર તોડ્યા છે તેને હુકમ અમને બતાવો.” પછી મી. હોમસને મોકલીને સીંધીઆ સાથે જુદા ફોલકરાર કીધા. આથી સીંધીઆ થણો ફુલી ગયે પણ નાનાને પોતાના કાણુમાં રાખવાને માટે હમેશાં સાવચેત રહેતો હતો. આખરે ૧૭૭૩ માં જે ફોલકરાર થયા હતા તે પરમાણે ફોલકરાર થયા. *

* આ ફોલકરારને દસતાવેજ બાહાર પડેઆ પછી એ ફરી આપનારા થયા ખીટકારમાં આવી પડ્યા હતા કેમકે એથી બ્રીટીશ નામને મોટું ભાગન ભગું હતું. એ દસતાવેજ નાંચે પ્રમાણે છે —

“માધવરાન નારાયણ પંડીત પ્રધાનની સરકારના સામા પડને, અમે (અંગરેજો) એક ભરાકર ભડને થાટ ઉપર ચઢ્યા અને તલ્લેગામ ખાતે રહ્યા, જે વખતે તમો (મરાઠા) એ ભડવાને હુકમ આપ્યો અને આપણે બંને ભડ્યા, જેમાં અમો (અંગરેજો) હારી ગયા અને દાદાસાહેબ (રઘુનાથરાવ) ને ભડને પાછા ફરને વડગામ ખાતે છાવણી નાખી રહ્યા. અમો (અંગરેજો) ભરાકર તથા

વડગામના કોલકરાર પ્રમાણે ચાલવાને સરકારે બંધાયેલી નથી એવો ડરાવ મંબઈના ગવરનર હોરનખીએ કીધો અને લશકર પાછું એકઠું કરવાને માટે તદ્દઆરી થલાવી. તેની મતલબ ફરેચોનો હીંકુ-સતાનમાં પગ પેસારો કરવા દેવાની નહીં હતી. તેને ખબર હતી કે સીંધીઆ ફરેચોને ધોકકારે છે અને નાનાની મરજી વીરૂધ તેણે અંગ-રેજો સાથે કોલકરાર કીધો છે. મીં હોરનખીની અટકલ ખરી હતી કમકે જો નાનો મજબુત થાય તો સીંધીઆને અગરેજ સરકાર તરફથી મદદ મળે; પણ નાનો સીંધીઆની મદદથી રાજ કરતા હોતો તેથી સીંધીઆ તેને ટેકા આપવાને બંધાયેલો હતો. આ સઘળી હકીકતથી વડી સરકારને પણ વાકેફ કરવામાં આવી હતી. વડી સરકાર પણ આથી સારી રીતે વાકેફગાર હતી તેથી તેણે જનરલ ગોદારદને ખરીડીશ સરકારના લાભના ખુદા કોલકરાર સીંધીઆ સાથે કરવાને માટે પરવા-

અસખાબ સાથે મુંબઈ પોહ્યાંઆ શકતે નહી; આ ઉપરથી અમોએ મસરસ શરમર અને હામસને તમારી (સા.પોઆ) પામે મોઢી આપયા કે તમે (સીંધીઆ) અમારો અને સરકારની વચમાં પડોને આગળની માફક કોલકરાર નકઠી કરો આપો અને અમને તથા અમારાં મસકરને મુંબઈ પોહ્યાંઆડો. આ ઉપરથી તમોએ લડાઈ બંધ પાડી; તમે હમારો વાહારે આઆ અને કોલકરાર નકઠી કરોને કોહનો પણ હોરનગલી વગર અમને તથા ભરાકરને મુંબઈ પોહ્યાંઆડવાને ડરાવ કીધો; તમોએ અમને સદંતર ખ્યાળ્યા જેથી અમોએ એ વાત અમારા ધોઆનમાં રાખી છે અને અમો ધણા ખુશી જોએ. તમે મજબુત અમલદાર છો તથા અમારી સરકારના શુભેચ્છક છો તેથી તમારો સાથે દોસતા રાખવાને અમારું મન લલચાશુ છે; એ વાત તમારાં મનમાં વસા અને અમારી પણ ખાત્રો થઈ કે તમોએ અમને સરકારની અને બીજા દરેકની હોરનગતીથી છુટા કીધા. આ સેવાનો તમને કંઈ બદલો આપવો જોઈએ માટે તમારી પુર રાજ ખુશીથી રાજ તથા કંપનીની મોહાર સાથે ભરૂચનો કીલ્લો તથા તેનો રાજવહોવટ આગળ જે પ્રમાણે મેગલો વહોવટ કરતા હતા અને હાલમાં અમારા કબજામાં છે, તે તમામ તમને આપવાને કબુલ કરાએ જોએ. વધુ એવો કબુલાત આપોએ જોએ કે અમે જયારે મુંબઈ પોહ્યાંઆશુ ત્યારે, ભરૂચના કીલ્લેદાર ઉપર તે તમને સવાધીન કરવા માટે રાજની મોહાર સાથે ગવરનરનો સહો ભરશું. અમે કસમપર કહાએ જોએ કે એ માટે કંઈપણ તકરાર જામે નહી અને જો તે તનો જામીનગીરી તર કે મીં શરમર અને મીં ચારદસ સદ્ પરતને તમારા સવાધીનમાં લડાઈના કેદો તરફે સોંપી જઈએ જોએ. આ શરત હમારે કબુલ મંજુર છે.”

નગી આપી હતી. સીંધીઆને તો નાનાને મજબુત રીતે પોતાના કાબુમાં રાખવો હતો તેથી તેણે ચીજીગારી સગાવાવીને અંગરેજ સરકારની સાથે દુશ્મની ઉભી કરવાને બાનકોટના ઉપર હુમલો કરાવ્યો હતો. રઘુબાને ખુડેલખંડમાં જંગીર અપાવીને તેનું ૧૨ લાખ રૂપીઆનું સાલીઆણું બંધાવી આપેયું હતું. રઘોબાને જ્ઞાનસી મોકલી આપેઆ પાણુ તે નરમદા નહીં પર જય એટલામાં તેને ખખર મળી કે તેને કેદ કરવા લઈ જવામાં આવે છે; આથી તે પોતાના ચોકીબાનો ઉપર હુમલો કરીને ભરૂચ નાસી ગયો અને તેને ખખર હતી કે અંગરેજ સરકાર તેને દાખલ કરશે નહીં તોપણુ તે તેઓને આસરે ગયો. સીંધીઆના આ કરતુકે હતાં અને એથી નાનાની અને અંગરેજ સરકારની વચ્ચે દુશ્મની વધતી ચાલી.

નાનાએ મકારામ બાપુને પકડીને પરતાબઘઠના કીલ્લામાં કેદ કરીધો હતો અને તીઆંથી રાયઘઠના કીલ્લામાં લાવેઆ હતો. જ્યાં તે મરણ પામેઆ.* રઘુબાને દીવાન ચીતુ વીડલ પાણુ નાનાના પંજમાં

* શીવાજીની ચઢતો જોઈને બીજાપુરના મોહામેદન રાજાને ધણી આંતો જોપણ હતો અને તેને તાપે કરવાને અફઝલખાન નામના એક બાહાદુર સરદારને જાહેલ્યો હતો. શીવાજીએ આ બાહાદુર સરદારને ઘણાજ કપટી દગાથી મારો નાખ્યો હતો. મોહામેદન ભરાકરથી તે ડરતો હોય એવો દોંગ કરીને શરણ થવાને માગણી કરી. એ માટે ગોઠવાણ કરવા મોહામેદન ભરાકરમાંથી ગોખીનાથ નામના એક બ્રાહ્મણને મોકલી આપ્યો હતો. હાંદુ ધરમને મઠે શીવાજીએ શું કંઈ છે અને શું કરનાર છે તે વાશે ધણીજ અસરકારક રીતે કહીને પેલા બ્રાહ્મણને પોતાના મત સાથે મળતો કીધો અને તેને નાણાની મોટી રકમનો લાંચ આપી બીજી વધુ આપવા માટે વચન આપ્યું. એવો વચએ એવો ગોઠવણ થઈ કે અફઝલખાન અને શીવાજીએ એકેકે નોકર લઈને એક દેકાણે મળીને થાત કરવા. ભાવેલે વખતે જ્યાં પેહલાં શીવાજી જે દેવાને માનતો હતો તેની નાહીને સમઘ મયા પછી ખુલ્લું કરીને વરદાન માંગ્યું; આ પ્રમાણે પોતાના મનને સંતોષ આપીને તે ભરાયો નહીં; પણ વધુ હીમતવાન થવાને માટે પાઘડીની નીચે તીખાં લોઢાંની ટોપી પેહરી હતી અને શરીરપર લોઢાંનું બખતર પેહરેયું હતું; જમના હાથની બાહિમાં એક વાંકું ખંજર રાખ્યું હતું જેને દેશીઓ “વોણ”ને નામે ઓળખતા હતા; ડાબા હાથના પંજમાં વાધના નખતો પંજે રાખ્યો હતો. આ પ્રમાણે તૈયાર થઈને તે ધોમે ધીમે ભરાવેલી જગ્યા તરફ ચાલ્યો. ખાન જોના પેહલાં આવેલો હતો અને શીવાજી જણી તેને જોઈને બીહોતો હોય તેમ

મપડાયલો હતો તે પણ એક ડુંગરી કીલ્લામાં ખરાબ ધોરણે અને કુખથી મરણ પામેઓ. આ બે મજબુત હરીફા નાનાની વચમાંથી નીકળી ગયા હતા. રથોળાને અંગરેજ સરકારે પેહેલાંતો ગણકારેઓ નહી પણ તા. ૧૨ મી જુનને તે પોતાના બે છોકરા અમરતરાવ અને બાલરાવ (જે ચાર વરસની ઊંમરનો હતો) ને લઈને જનરલ ગોદારદને મળ્યો; જેણે તેના પંડુર રૂપીઆનો મહીના બાંધી આપેઓ પણ વડી સરકારે તે પસંદ કીધો હતો નહી. રથુબા સાથે જનરલ ગોદારદે કંઈ પણ કોલકરાર કીધા હતા નહી કેમકે જે માણસને આખી મરાઠા મજ્જા ધીકકારતી હતી તેને જાણી જોઈને ગાદીપર ઠસાવવો એ વાત તેને પસંદ હતી નહી. જનરલ ગોદારદ નાના સાથે સંદેસા ચલાવતો હતો તેમાં કુટલાક મહીના નીકળી ગયા હતા; ચોમાશાની આખેરીએ જનરલ ગોદારદને એવી ખબર મળી હતી કે દરેક માંતમાં અંગરેજોના ઉપર હુમલો કરવાને માટે મરાઠા, હાઈદર અને નીજમઅલીએ એક સંપ કીધો છે અને તે વાતનો તેણે મુબઈ સરકારને પણ ખબર આપી હતી; આ ખબર મળવા પેહેલાં તેણે નાના પાસ તડનેકડ જવાબ માંગેઓ હતો અને તે ધારવા કરતાં જલદી ફરી વળેઓ હતો. તેમાં જણાવેયું હતું કે કોઈ પણ જાતના કોલકરાર કરવા પેહેલાં સાલસટ અમારે સવાધીન કરવું અને રથોળાને મોકલી આપવો. આ જવાબ મળતાની સાથે જ જનરલ ગોદારદ તા. ૧ લી નવેમ્બરે મુબઈ આંચો: તેમાં તેની બે મતલબ હતી; એકતો એકે મદદતું લશ્કર મોકલી આપવું અને બીજી ફતેહગા ગાયકવાડ સાથે કોલકરાર કરવાને સલાહ લેવી.

ચાલતો હતો; આથી ગોપીનાથે ખાનની હજુરમાં જે હથીયારબંધ ચોકીદાર હતો તેને જરા દુર જવાને કહ્યું તયારે શીવાજી નજીક આવ્યો અને બંને એક એકને શીવાજી પ્રમાણે ભેટ્યા. શીવાજીએ લાગ જોઈને વાઘનાં નખનો પંજો ખાનના શરોરમાં માર્યો અને પછી ખંજરનો ધા કીધો; આટલું છતાં પણ ખાને હીમતથી પોતાની તલવારનો ધા શીવાજીના ઉપર કીધો પણ તે રદ ગયો કેમકે અંદર અખતર હતું. શીવાજીનો મદદે તેનાં માણસો દોડી આવ્યાં અને હરાવેલી નીશાણી મળતાં તેનાં છુપાવેલાં ભસ્કરે ખાનનાં લશ્કર ઉપર હુમલો કીધો પણ તેઓ દગાથી બીજાકુસ ગાઈલ હતા તેથી બચાવ કરી શક્યા નહો. સકારામ બાપુને પરતાબગદના કોલ્લામાં પુર્યો હતો તયાંજ ઉપલો હકીકત એની ૧૨૦ વરસ પેહેલાં બની હતી અને વળી ગોપીનાથ સકારામ બાપુનો વડો હતો તેથી બિલ્લી હકીકત વધારે બંધ બેસતી થઈ પડે.

મુંબઈની સરકારે તેની આગળી કબુલ રાખીને ગુજરાત ખાતે કરનલ હારટલીની સરદારી તળે એક લશકરી ટુકડી મોકલી આપી. સુરત આવીને જનરલ ગોદારદે નાનાના વકીલને રજા આપી અને એકદમ પોતાનાં લશકરને તઈઆર રેહવાનો હુકમ આપીને ફતેસીંગા ગાયકવાડ સાથે સંદેસા ચલાવ્યા. ફતેસીંગે પણ તેને ઊડાવ્યા કીધો તેથી તેણે એકદમ પોતાનાં લશકરને ઊતર તરફ વધવાને હુકમ આપેઆ. આ ઠેકાણે, જનરલ ગોદારદે ગુજરાતમાં જે લડાઈઆ કીધી હતી તેનું વરણુત કરવાની જરૂર નથી; એણે ઘણી બાહાદુરીથી લડીને તા. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી ૧૭૮૦ ને દીવસે અમદાવાદ લીધું હતું. રથોબાના, મરાઠાઓના હાથમાંથી છટકી જવા પછી, સીંધીઆ અને નાનો બંને ઊંચે મોઢે હતા પણ પાછી તેઓ વચે સમજાવતી થઈ ગઈ. ગુજરાત તરફ ગોદારદની સામાં થવાને નાનાના સમજાવેઆથી સીંધીઆએ કબુલ કીધું હતું, તોપણ સીંધીઆની આગલી વર્તણુકથી નાનો વાકેફ થયો હતો. આ બંને વચે ફાટ પડી છે એવી વાત ફલાઈ હતી અને નાનાએ રથોબાનો કબજો લેવાને માટે સુરત ઉપર હુમલો કરવાને તૈયારી કીધી હતી તેથી એ ફાટને ટેકો મળેઆ હતો. સીંધીઆને ફરજને લીધે તા. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરીએ લડાઈમાં જવું પડ્યું હતું તોપણ તેના બેદની કોઈને ખબર પડતી નહી. સુરતના કોલકરાર વખતે મી. ફારમર અને કરનલ સટુઅરટને લડાઈની જામીનગીરી માટે મરાઠાઓને સવાધીન કીધા હતા તેઓની સીંધીઆએ ઘણીજ સરસ રીતે ખરદાસત કરી હતી અને આખરે તેઓને છોડી દીધા હતા જેથી તેઓ તા. ૬ મી મારચની સાંજનાં જનરલ ગોદારદને જઈ મળેઆ હતા. આવી મેહરબાની બતાવવા પછી તેણે તુરતજ પોતાની તરફનો વકીલ આબાજ સાબાજને પોતા તરફની મીત્રાચારીનો સંદેશો આપીને અંગરેજ છાવણીમાં મોકલેઆ હતો. આ વકીલની સાથે અરસપરમ જિરઆફીઅતના સંદેસા ચાલેઆ પછી કોલકરાર કરવાની વાત નીકલી તીઆરે ગોદારદે ઠાવકાપણું વાપરીને બંનેને લાલ થાય એવો એક કોલકરારનો ખરડો સીંધીઆએ ઘડી કાઢાડવો એમ જણાવ્યું; સીંધીઆની ખરી મતલબ તો એ હતી કે સંદેસાને બાહાને વખત કાઢાડીને ગોદારદને સારી મોસમમાં તઈઆરી કરતો અટકાવવો. પણ ખરીટીશ

સામવટ આગળ આ દેશી ગટ નીલી શકી નહી. જનરલ ગોદારદ સુલેહને માટે ખરેખર આતુર હતો તેથી તેણે સીંધીઆના વકીલને જ-
ણાવ્યું કે ત્રણ દીવસની અંદર જેવો તેવો જવાબ આપવો. આથી
સીંધીઆએ જણાવ્યું કે “રઘુપા સાથે તેને જુદા કોલકરાર તલેગામ
ખાતે થયા છે તમાં એવી કબુલત આપવામાં આવી હતી કે તેને ૧૨
લાખ રૂપીઆનું સાલીઆયું પુનાની દરખાસ્ત તરફથી મળે; રૂપીઆપર
માધવરાવ નારાયણનો સીકકો ચાલે; રઘુપાના છોકરા બાજરાવને
પેશવાનો દીવાન નેમવો પણ તે નાની વયનો હોવાથી તમામ વહીવટ
સીંધીઆ ચલાવે.” આથી તેણે એવી દરખાસ્ત કરી કે તે કોલકરાર
મમાણે રઘોબાએ જાનસી જઈ રહેલું અને બાજરાવને પુને લઈ
જવા તેના સવાધીનમાં આપવો; અંગરેજ સરકારની શું શરતો છે તે
ગોદારદના ઉપર રાખી હતી. ગોદારદ સાફ જણાવેલું કે રઘોબાએ
તેઓનો આસરો લીધો છે તેથી તેને તે છોડી જવાને ફરજ પાડી શકાય
નહી અને તેની ખુશી હોય તો તે જાએ. કદાપી સીંધીઆને કુલ
અખતેઆર ફોંપવામાં આવે તોપણ તેણે પેશવાની તરફથી ખરીદીશ
સરકારના લાભને માટે શરતો કબુલ રાખવી જોઈએ. સીંધીઆનો
વીચાર આ શરતો કરવામાં સાત મહીના કાઢાડવાનો હતો કે એટલા
વખતમાં અંગરેજો તરફ મરાઠા મળ કેવું વળણુ ખતાવે છે તે જાણવામાં
આવે પણ એ સંદેસ તો સાત દીવસમાંજ પુરા થયા હતા.

સીંધીઆ ગોદારદને ઠગવામાં જ્યારે ક્તેહ પામ્યો નહી તીઆરે
તેણે ક્તેરીંગ ગાયકવાડ સાથે સંદેસ ચલાવેઆ. આ વાત જણાયાથી
ગોદારદ મજબુતીથી લડવાનો કરાવ કીધો પણ મરાઠાઓ તે માટે અ-
ખાસ કરતા હતા. આખરે પાવાગઢ આગળ તા. ૨૭ એપ્રિલે
લડાઈ થઈ જેમાં મરાઠાઓ હારેઆ. સીંધીઆની પાછળ જવાનો આ
અનુકુળ વખત હતો નહી તેથી મુંબઈ સરકારની ઈચ્છા ઉપરથી ગોદાર-
દ પ્રોંકનનાં લશકરમાં વધારો કરવાને કરનલ હારટલીને મોકલ્યો હતો.

મુંબઈના ટાપુમાં તે વખતે આસપાસનાં પરગણાઓમાંથી બાધ-
જારાકીની વસતુ આપતી હતી તેથી તેનો ગટકાવ મરાઠાઓ તરફથી
નહી થાય તે માટે ઘાટ ઉપર જુદે જુદે ફેંકાણે તપાસ રાખવાની જરૂર
જણાઈ હતી. આને માટે સરવેથી પેંહેલું કલયાણી લીધું જે પાછું

મેળવવાને નાનાં ઘણાંએ ફાંફાં મારેઆ અને અંગરેજોને દશમાંથી હાંકી કાઢાડવાને માટે મોઢું લશકર જમા કીધું. ઘાટ ઉપરની એક જગ્યાપર હુમલો કરીને તે લીધી તેથી તે ફાટી ગયો અને કલીઆણી ઉપર ઘસારો કીધો પણ તીઆંતું લશકર મજબુતીથી તેની સામા થઇને તેના બચાવ કીધો; એટલામાં સારાં નસીબે કરબલ હારટલી પોતાનાં લશકર સાથ તા. ૨૫ મી મેએ તીઆં આવી પોહોંચેઆ અને મરાઠાઓને પાછા હઠાડયા. તીઆર પછી તેઓ સદંતર ઇાંકનમાંથી નીકળી ગયા અને સારી મોસમમાં અંગરેજ સરકારને હેરાન કરનાર કોઈ રહ્યું નહી. ચોમાશાંમાં પોતાનાં લશકરને જુદી જુદી જગ્યાએ રાખવાને માટે ગોદારદ ગોઠવણ કરવાને નરમદા નદીને કાંઠે ગયો હો. ચોમાશું બેઠા પછી મરાઠાઓ જુદે જુદે ઠેકાણે હેરાનગતી આપવાને માટે ઉતરી પડતા હતા પણ તેમાં નીશફ થતા.

વસાદ ખુલવા પછી ગોદારદ પોતાનાં લશકરને લઇને સમુદ્રમાર-ગેથી સાલસટ આવેઆ અને વસઈ ઉપર હુમલો કરવાને તા. ૧૩ મી નવેમબરે તીઆંથી ગયો. વસઈ ઉપર ઘેરો નાજેઆ હતો તે ઊઠાડવા માટે નાનાંએ અને હરીપંતે ઘણી કોશીસ કીધી પણ તે ફાકદ ગઈ. તા. ૧૦ મી ડીસેમબરે મરાઠાનાં બંને લશકરની ૨૦ હજાર માણસની બેગી ફાજે મુંબઈના લશકર ઉપર હુમલો કીધો પણ તેમાં તેઓને મારી કાઢાડેઆ અને આખરે તા. ૧૨ મીએ તેઓના ઉપર અંગરેજ લશકરે હુમલો કરીને હરાવ્યા જેમાં મરાઠાઓના બે નામાર્કીત સરદારો મારેઆ ગયા અને હજારો માણસોની ખુવારી થઈ. આ હારથી તેઓ સદંતર લડાઈના મેદાનમાંથી પાછા હટી ગયા.

વસઈ હાથમાંથી ગયું અને સખત હાર થઈ તેથી નાનાને ધણો સખત ફટકો લાગો હતો. એ તરફ આ હકીકત બનતી હતી એટલામાં બંગાલાની સરકારનો એક પત્ર તા. ૯ મી અક્ટોબરનો લખેલો મુંબઈની સરકારને મળેઆ હતો તેમાં લખેયું હતું કે વડી સરકારનો વીચાર મરાઠાઓ સાથે સુલેહ કરવાનો છે, માટે જો પેશવા તરફથી લડાઈ બંધ પડે તો તેઓએ પણ બંધ કરવી પણ સંદેસા ચાલે તે દરમીઆન લડાઈ ઘણાં જોરથી ચાલુ રાખવી.

૧૭૮૧ ની ૧૮ મી જાનવારીએ ગોદારદ આરનોડનો કીલ્લો હાથ

કરીને ઘાટ ઉપરની બુદી બુદી પાસેપર ગયો હતો. બેરઘાટપર લશકરે રાખીને હરીપંત પુને ગયો. બંગાલાના લશકરની એક ટુકડીએ બાહાદુરીથી લડીને તા. ૮ મી ફેબ્રુઆરીએ બેરઘાટ હાથ કીધો અને પછી બંગાળે જઈને છાવણી નાખી જ્યાં તમામ લશકર જઈ મળ્યું. ગોદારદ ઘાટની નીચેજ પોતાની છાવણી નાખી પડ્યો હતો. આ લશકરના આવવાથી નાનાએ કંઈપણ ધાસતી બતાવી નહીં પણ તેથી ઉશ્કેડું તેણે બળતવારીથી સામે થવાનો અને પછી આખાં કોંકન અને પુનાને ખંડીયર બનાવી દેવાનો ઠરાવ કીધો હતો. આ પછી ગોદારદને સમજાવવા માટે નાનાએ પોતાના તરફથી એક વગરસતાનો વકીલ એકત્રીએ હતો. હાઈદર હાથ, આરકોટ ખાતે અંગરેજ લશકરની સખત હાર થઈ હતી, તે પેહેલાં અકટોબર મહીનામાં, ગવરનર જનરલે મોડાજી એંસલાની મારફતે, જે કોલકરાર કરવા માગેઆ હતા અને જે પાછળથી તોડી નાખવામાં આવ્યા હતા, તે પ્રમાણે શરતો કરવાને જો નાના કબુલ થાએ તો સંદેશ ચાલે, એવી રીતે ગોદારદ પેલા વકીલની મારફતે ફેરવડાવ્યું હતું. નાનાએ એ વીશે પોતાનું અજ્ઞાનપણું જણાવ્યું ત્યારે ગોદારદ તેની એક નકલ મોકલી આપીને તાકીદથી હા ના નો જવાબ માંગ્યો હતો. નાનાએ આનો જવાબ વાળ્યો તેમાં જણાવ્યું હતું કે “એ કોલકરારમાં મરાઠાઓના મિત્ર હાઈદરઅલીનું નામ નથી એટલે તે કબુલ રાખી શકાય નહીં. નાનાએ જે જવાબ લખેઆ હતો તે આ પ્રમાણે છે:—તમારે શરતોની જે નકલ મોકલી છે તે તમારા દાસને પેહેલાંથી ત છેલ્લા સુધી વાંચીછે; એ ઉપરથી નક્કી જણાય છે કે એ શરતો અમારી સરકાર કબુલ રાખે એવી નથી; જો તમારો વીચાર ખરેખર કોલકરાર કરવાનો હોય તો તેમાં અમારી સરકાર સાથે જેઓ દાસ્તી રાખતા હોય તેઓનાં નામ દાખલ કરવાં.” આ પત્ર તા. ૫ મી મારચ ૧૭૮૧ નો લખેસો છે. ગોદારદ તો આ શરતો કબુલ રાખવાને ના પાડી પણ મદરાસના ગવરનર સર આયરકુટે તેમ કરવાને તેને ફરજ પાડી હતી. આ વાત તો હીઆંજ રહી. પેશવા જે હાલમાં સત્ત વરષની ઊંમરનો હતો તેને નાનાએ પુરંધર મોકલી આપેયો; હરીપંત ફડકે અને તુકાજી હાલકરની સરદારી તજે આખી ફાજ લઈને નાનો ઘાટ તરફ ગયો; મુંબઈ સાથેનો વેહેવાર

ઐઠકાવવાને અને ગોદારદના લશકરને હેરાન કરવાને ૧૨ હજાર માણુ-
સનું લશકર ફરસરામ ભાણે પટવરધનને આપીને ફાકનમાં મોકલ્યો;
અંગરેજ લશકર અને મરાઠાઓ વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી પણ આખરે
ઈ. સ. ૧૭૮૨ ની ૧૭ મી મેએ સાલખાઈ ખાતે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની
તરફથી મી૦ દેવીડ એનડરશન અને પેશવા તરફથી મહાદેવ સીંધીઆ,
નાના ફરનવીસ અને બીજા મરાઠા સરદારો વચ્ચે દોલકરાર થયા;
મહાદેવ સીંધીઆ પેશવાના વકીલ તરીકે પણ ખંધાયો હતો. આ કરાર-
નામામાં ૧૭ બાબતો જણાવી હતી; તેમાં મુખ્ય એ હતી કે રઘુનાથ-
રાવને ૨૫ હજાર રૂપીઆનો માસીક પગાર આપવો અને તેની ખુશીમાં
પડે તીઆં તેને રેહવો દેવો. આ દોલકરારપર વડી સરકારે તા. ૬ ડી
જુને સહી કીધી હતી પણ નાનાએ સહી કરવાને ઘણા વખત લઇને છેક
તા. ૨૦ મી ડીસેમ્બરે કરી હતી અને એ દોલકરાર તીઆર પછી પણ
તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૭૮૩ એ અમલમાં આવેઆ હતા. નાનાએ
જે વખત લીધો તેનું તેની પાસ કારણ હતું તે આગળ ચાલતાં જણાસે.

આ દોલકરારોપર અરસપરસની સહીઓ થઈ નહોતી તે ફરમી-
આનમાં, મહાદેવ સીંધીઆએ વડગામની લડાઈ વખતે અંગરેજ લશ-
કરના ઉપર જે દયા ખતાવી હતી તેના તથા જે અંગરેજ અમલદારોને
તે હડાઈની જમીનગીરીના બદલામાં આપેઆ હતા અને તેઓને પછ-
વાડેથી તેણે સવતંત્રપણું બક્ષ્યું હતું તેના બદલામાં ભરૂચનો કીમતી માંત
સીંધીઆને આપી દેવાને માટે ગવરનર જનરલની કાઠિનસીદ્ધિ કબુલ
કીધું હતું.

સાલખાઈના દોલકરાર ઉપર નાનાએ પોતાની સહી આપતાં જે
વખત કાહાડયો હતો તેનાં અનેક કારણો હતાં. સીંધીઆનો વચ વધતો
જોઈને નાનો અંદરખાનેથી તેની અદેખાઈ કરતો હતો પણ તે ખંનેની
નેમતો એકજ હતી. બરીટીશ સરકાર સાથે જે લડાઈ ચાલી હતી
તેથી નાનાની આબરૂ વધી હતી અને સીંધીઆની ઘટી હતી; પણ
આમાં સીંધીઆએ પોતાનું કામ કાહાડી લીધું હતું અને હીંદુસતાનમાં
એક જુદું સવતંત્ર રાજ સ્થાપ્યું હતું. આ ખંને સરદારો સંપથી
ચાલવા માટે અરસપરસ ખંધાયલા હતા પણ જો લાગ શકે તો તે સંપ
તોડવાને પણ તતપર હતા. નરમદાની દક્ષીણ તરફનો જે મુલક પેહેલાં

મરાઠાના તાબામાં હતો તે તમામ પાછો મેળવવાને નાનો આતુર હતો. પણ સીંધીઆનો વીચાર પોતાને માટે જુદું જ રાજ ઉભું કરવાનો હતો. સાલખાઈના જે કોલકરાર થયા હતા તે મરાઠાઓને ઘણા લાલકારક હતા તો પગ નાનો સાલસટનો પ્રાંત મેળવવાને માટે કોશીસ કરતો હતો અને ખરીદીના સરકાર સાથે જે પત્ર વહેવાર ચલાવતો તેમાં હાઈદરને પોતાના મનપ્રુત મિત્ર તરીકે જણાવતો; હાઈદરના જે એલચીઆ પેશવાની કરખારમાં હતા તેઓને વળી તે જુદું જ સમજાવતો કે કરીશના નદીના કક્ષીણુ તરફના જે મુલક હાઈદરે છતી લીધા છે તે જો મરાઠાઓને પાછા આપવામાં આવે તોજ સાલખાઈના કોલકરાર અમલમાં મેલવાને ફીલ કરવામાં આવે; પણ જો તે પાછા નહીં આપવામાં આવે તો મરાઠાઓ અંગરેજની સાથે જોડાઈને તેની સામા લડશે. નાનાની ખરી મતલબ તો એ હતી કે જો એ પ્રાંતો હાઈદર નહીં આપે તો તેની સામાં થવાને માટે નીજમઅલીની સાથે સામેલ થવું પણ તેમાંથી અંગરેજને ખાતલ રાખવો.

હવે આપણે સીંધીઆના વીચાર તરફ નજર દાડાવીએ. પોતે જે રાજ સ્થાપ્યું હતું તેના ઉપર ખરીદીના સરકાર નાખતી કરે એવી તેણે ગોઠવણ કરી હતી. અંગરેજ સરકારને ઊશકરવા માટે ગુજરાતમાં તે ગોદારદની સામાં થયો હતો તેજ વખતે તેનું લશકર બંગાલામાં પણ અંગરેજ સાથે લડે એવી ગોઠવણ તેણે કરી રાખી હતી; પણ જો તેનાં રાજ ઉપર હુમલો થાય તો તે માટે પેશવા પાસે મદદનાં લશકરની માગણી કરી હતી અને હોલકરને બોલાવેઆ હતા. નાનો આ વીચારની સામાં થયો હતો કેમકે તેને એવો ભય હતો કે હોલકર જો તેનાથી છુટો પડી જાય તો સીંધીઆ તેને સમજાવીને પોતાના પક્ષપર કરી શકે. આથી તેણે સીંધીઆની માગણી કબુલ રાખવાને માટે ઘણાં વામાંટમાં કીધાં હતાં અને આખરે તેણે હોલકરને પુનાથી છુટો પાડવાનો વીચાર માંડી વાજેઆ અને સીંધીઆને જંગલું કે તેણે પોતાનાં દેશમાંથી જ સીંધેદારોનું લશકર ઉભું કરવું; એ માટે નાનાએ મદદ આપવા જણાવ્યું હતું; પણ સીંધીઆએ આ સઘળી ભાંજગડ એકદમ નરમ પાડી નાખી અને સાલખાઈના કોલકરારપર સહી કરી કેમકે તેણે અંગરેજ સાથે દુશમેની કરવામાં લાભ જોયા નહી. આ કોલકરાર

થયા પછી અંગરેજ સરકારને મરાઠાઓએ એક મોટું અપમાન આપેયું હતું તે જો જરા અગાડી આપેયું હતું તો તેથી મોટી ખુવારી થાત. આ અપમાન એ હતું કે અંગરેજ વાહાણ મુખ્યથી કલોકત જતું હતું તેના ઉપર પેશવાના કાફલાના સરદાર અમતરાવ ધુલીપે હુમલો કરીને તેને પોતાના સવાધીનમાં લીધું. આ વાહાણ ઉપર ઘણાક બાણીતા લશકરી અમલદારો હતા તેઓ વાહાણપરના ખલાસી અને ઉતાડ્યોની મદદથી ઘણા બાહાદુરીથી લડેલા હતા જેમાં કેટલાક મારેલા ગયા હતા. મરાઠાઓની મોટી સંખ્યાને લોધે આખરે આ લોકો શરણ થયા અને તેઓને વીજઆડરૂગ લઈ ગયા છતાં તેઓના ઉપર ખુદાની એવી મેહરબાની હતી કે કંઈ પણ મલમ પટા વગર અને ખરાબ જો-રાકપર રહેતાં તેઓ મઘળા સાજ થયા. આથી કોલકરાર લટકી જાય એમ હતું પણ વાહાણ પાછું સવાધીન કરવાથી અને માફી માગવાથી સમાધાન થઈ ગયું. સાલબાઈના કોલકરાર પરમાણે ચાલવાને દીપુએ કબુલાત આપી હતી તોપણ મદરાસ ઇલાકામાં અંગરેજ સરકાર સાથે લડાઈ કરવી ચાલુજ રાખી હતી. મહાદેવ સીંધીઆ તેને એ લડાઈ બંધ રાખવાને માટે જણાવતો અને ધમકી વટીક આપતો કે જો તે લડાઈ બંધ નહીં કરે તો મરાઠાઓ અંગરેજ સાથે મળી જઈને તેની સાથે લડશે. દીપુ જ્યારે કબુલ નહીં થયો તો આરે તેની પાસ જખરીથી કબુલ કરાવવાને સીંધીઆએ અંગરેજ સરકાર સાથે કોલકરાર કીધા. સાલબાઈના કોલકરાર દીપુ પાસે કબુલ રખાવવાની નાનાની મતલબ એ હતી કે દીપુ પણ મરાઠાઓનો તાબેદાર અને ખંડીઓ છે એવું હીંદુ-સત્તાનમાં જણાવવું. આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે સીંધીઆ અને નાનાને અણખનાવ હતો તેથી તેઓ એક બીજાને વીશવાસ કરતા નહીં તેથી તેણે નીજમઅલી સાથે જે કોલકરાર કરવા ધારેલા હતા તેપણ બંધ પડી ગયા. અંગરેજ સરકાર લડાઈથી એટલી બધી કંટાળી ગઈ હતી કે ગવરનર જનરલના હુકમથી મદરાસની સરકારે દીપુ સાથે જુદા કોલકરાર કરવાને માટે સંદેશ ચલાવેલા. આણી તરફ વળી દીપુ હતો તે અંગરેજોને ઘણુંજ અપમાન આપવા લાગો અને તેઓને ધીકારવા લાગો. આખરે તા. ૧૧ મી મારચે માનગલોરના કોલકરાર થયા જેમાં સાલબાઈના કોલકરારનો ઇસારો કરવામાં આવેલો હતો નહીં. આથી દીપુ તો ઘણો ખુશ થયો પણ મરાઠાઓ યુર્રે થયા.

આ ફોલકરાર અંગરેજ સરકારને એટલું બધું હલકું લગાડનાર હતા કે તેમની ઘણી ખરી કલમોને વડી સરકારે રદ કરી હતી.

મેંગસોરના ફોલકરાર થયાજ નથી એમ પુનાની સરકાર જણાવતી હતી અને જો થયા હોય તો સાલખાઈના ફોલકરારથી તે ઉલટી રીતે થયા છે એવું તેઓએ જાહેર કીધું હતું; તોપણ આ ફોલકરારની ફટલોક શરતો જે કબુલ રાખવામાં આવી હતી તેનાં વાજખીપણાનાં કારણો મીઠું હૈરતીંગસે ખુલાસાવાર સીધીઆને જણાવેઆં હતાં અને તેઓને સમજતી ભેતાં કંઈ વખત લાગે નહીં કેમકે સરવે કોઈ પોતપોતાના લાભો તપાસવા પડેલા હતા. આ હીકત પછી નાનાફરનવીસે એક ખીલ તદખીર શોધી કાઢાડી. ટીપુના ઉપર જે ખંડણી ચઢી ગઈ હતી તે પગાર કરી દેવાને નાનાએ માગણી કરી; આ દાવો ટીપુએ કબુલ રાખેઆ પણ તુરત ને તુરત તે પગાર કરી દેવાને પોતાની અશક્યતા જણાવી. જેવી ટીપુના ઉપર માગણી થઈ હતી તેવીજ નીજમઅલી ઉપર પણ મરાઠાઓની એથ અને સરદેશમુખીની માગણી થઈ હતી.* પણ આ બંને વચે તો ખાનગી સમજુતી હતી અને થોડા વખત ઉપર નીજમઅલીની સામાં હુલડ કરવાને એક મોટું કાવતરું રચાયું હતું તે ખેસાડી દેવામાં નાનાએ મદદ પણ આપી હતી. ઉપર જણાવેલી માગણીથી અગાડીથી ઠરાવ કરી રાખવા મમાણે, નીજમઅલીએ જણાવેયું કે એ વીશે વીચાર કરવાને સરહદપર પુણાના પરધાને તેને મળવું; (આ કંઈજ નહીં પણ ટીપુને સપડાવવાને માટે હતી.) આથી બંને તરફના સરદારો એક મોટું લશકર લઈને ભીમા અને કીરશણા નદીના સંગમપર ઇંદગીર નામની જગાપર મળયા. આ ઠેકાણે એવી ઝોડવણ થઈ કે ૧૭૭૪ પછી મરાઠાઓનાં થાણા જે નીજમઅલીએ કાઢાડી નાખેઆં છે તે તેનાં રાજમાં પાછાં સ્થાપીને મરાઠાઓને આપવાં; છેલ્લા બેફસલમાં જે બાકી હોએ તે એકદમ પગાર કરી દેવી; નીજમ ઊલમુલકે જે દાવા કબુલ રાખેઆ છે તેના કુડચો થાએ તીઆંમુધી શક પડતી બાબતો પડતી નાખવી.

આ મમાણે એ ફોલકરાર જાહેર કરવામાં આવેઆ પણ ખરી બેદ તો એ હતો કે એ બંનેએ લડાઈ કરીને ટીપુ પાસથી, મરાઠાઓના તથા

નીજમના જે મુલકો તેણે લઈ લીધા હતા તે પાછા મેળવવા. નીજમ-અલીએ પોતાના જોરપર મુસતાફ રહીને મરાઠાઓ પાસે અમદનગર અને ખીજપુરના પરાંત માગેઆ પણ નાતાએ જણાવેયું કે લડાઈ કરીને આપણે, છ આરે તું ગભરરા નદીની ઉતર તરફનો પરાંત છતીએ તીઆરે ખીજપુર આપીએ; આ તકરાર ઘણો લાંબો વખત મુઘી ચાલી પણ તેનું સમાધાન આઠ્યુ નહી. આખરે બંને સોરાપુરના નાયકની ખાસથી ખંડણી વસુલ કરીને પોતપોતાને દેશ ગયા; નાનાનો વીચાર જાણરાતા ટાપુને છતી લેવાનો હતો પણ ખરીટીશ સરકાર વચમાં પડવાથી તે ફાવેઆ નહી અને આખરે ખીજ વધારે અગતની ખખર આવવાથી તે ઉપર સમજાનું ધીઆન ગયું.

નાના અને નીજમઅલી વચે જે સંદેસા ચાલેઆ હતા તેથી ટીપુ શાકેશ થયો હતો અને તેજ કારણથી તેણે ખીજપુરની હાકમી ઉપર પોતાનો અસંભવીત દાવો ઊડાવીને નીજમઅલીના ઉપર હુકમ ચોકલ્યો. કે તેણે તેનાં તોલ માપ દાખલ કરવાં. નીજમઅલીએ વાતથી ખેડરકાર રહ્યો હતો પણ ટીપુએ તેને ઊંઘમાંથી જાગૃત કીધો અને કીરશણા નદીના દક્ષીણ તરફ આવેલા તેના પરાંતપર હુમલો કરવાને લશકર લઈ નીકલ્યો. ટીપુને ઠંડો પાડવાને તુરતજ એક એલચી મોકલી આપેઆ અને ખીજો પુને મોકલીને પેલા કોલકરાર અમલમાં તુરત લાવવાને જણાવેયું. નાના ફરનવીસ આ વખતે ખીલકુલ તૈયાર હતો નહી એટલુંજ નહી પણ પુના ખાતે ઘણી ગડબડ ચાલી હતી તેથી તેને પોતાના મીત્રને ટેકો આપવાને બન્યું નહી. આ ઉપરથી નીજમઅલીએ પોતાના શ્રીરંગપટનના એલચીની મારફતે લડાઈ નહી કરવાને જણાવેયું તે ટીપુની ખીહીકને લીધે નહી પણ પોતાની વગર તૈયારીને લીધે હતું.

પેશવાની ગાદીપરથી માધવરાવ નારાયણને પદભરપટ કરીને મરનાર રઘુનાથરાવના છોકરા ખાજરાવને પેશવા બનાવવાને માટે પ્રતામાં એક જખરૂંકાવતરૂં રચાયું હતું તેથીજ નાનાએ નીજમઅલીની મદદને માટે લશકર મોકલેયું હતું નહી. સેલખાઈના કોલકરારમાં રઘુનાથરાવને માટે જે બંદોબસત કીધો હતો તેના ઉપર તેણે સંતોષ માનેઆ હતો અને આખરે તુટેલે દીલે કોપરગામ ખાતે મરણ પામેઆ હતો.

એની વાંધવા આનંદીઆઇને તે વખતે હમેશ હતા અને ઘાટે મહીને એક છોકરાનો જનમ આપેઆ હોતો જેનું નામ ચીમાજી આપા રાજેયુ હતું. બાજીરાવ એ વખતે માત્ર નવ વરસની ઊમરનો હતો. પુનામાં આવી રીતે વાદળ ઘેરાયલું હતું પણ નાનાએ પોતાની ચાળાકીથી તે એવી રીતે વીખરી નાજેયુ કે તેની ભારી વખાણ થઈ હતી. બીજી એ વાત પણ ધીઆનમાં રાખવાની છે કે તેને ખખર હતી કે બાજીરાવ માટે ખટપટ ચાલી રહી છે તોપણ કોપરગામ ખાતે તેણે તેના ઉપર વધારે જાપતો રાજેઆ નહીં; પણ વખત જતાં તેના શક તેઓના ઉપર મજબુત થતો ગયો અને બાજીરાવ તેને ધીકકારતો અને તે બાજીરાવને ધીકકારતો. આ બંને વચે અણુવીસવાસ વધારનાર મહાદજી સીંધીઆ ગણાય છે, પણ તેના પોતાના લાભને ખાતર, તે કોઈ દીવસ પણ બાજીરાવની પક્ષ જિંચે નહીં. મહાદજી સીંધીઆ ઘણો લાભી હતો અને પોતે શરેસટ થવાને બનતી કોશીસ કરતો હતો. તેણે વળી એક બીજી નવી ચુકતી સોધી કાઢાડી અને ઇ. સ. ૧૭૮૪ ની ૨૨ મી અકટોબરે દીલ્લીના શહેનશાહ સાથે કોલકરાર કીધા. આ કોલકરારમાં શહેનશાહે તેને અમીર ઊલ ઊમરાવનો ખીતાબ આપવા જણાવેયું હતું પણ તેણે તે ના પાડીને પેશવાને માટે વકીલ ધ્રુતલગનો ખીતાબ માગેઆ જે ખીતાબ મહમદશાહે નીજમ ઊલ મુલકને પેહેલવેહેલે આપેઆ હતો. સીંધીઆએ પોતાને માટે પેશવાના નાયબનો ખીતાબ માગી લીધો જેથી તે આખાં હીંદુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા ચલાવી શકે. સીંધીઆની ચઢતી જોઇને નાનો અને હોલકર બંને બળી મરતા હતા. નાનાએ એક બીજી ચુકતી સોધી કાઢાડી. પુનાની દરબારમાં બરીટીશ રેસીડન્ટ રહે એવી નાનો બાહેસ રાખતો હતો તેથી આ અગતના આધારે મીં ચારલસ મેલેટ નામના અમલદારને મોકલવાને કરાવ્યું હતું. પુનાની દરબારમાં બરીટીશ એલચી જાય તે માટે સાલખાઈના કોલકરારમાં કંઈ બાધ રાજેઆ હતો નહીં પણ સીંધીઆને સાફ લગાડવાને માટે તેની મંજુરીઅત લેવાને માટે મીં મેલેટ જાતે ગયો હતો; પણ સીંધીઆ કંઈ એવો બોળો નહીં હતો કે તે એકદમ એવી મંજુરીઅત આપે. તેણે તોળ કીધું કે અંગરેજ સરકાર તરફથી તેણે ત્રણ વરસ સુધી એલચી તરીકે કામ કીધું અને હવે જો તેઓના એલચી જાય તો દખણના સર-

હારોમાં તેને માટે એવો હલકો વીચાર એસે કે બરોટીશ સરકાર એનાથી નારાજ થઈએ અને એના ઉપરથી ભરૂંશો ઊઠી ગયો છે. સીંધીઆના આ વાંધાને મીં મેકરસને ગણકારેઆ નહીં અને મીં મેલટને એલચી તરીકે પુને જવાનો હુકમ થયો.

આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે ટીપુએ બીજાપુર ઉપર પોતાનો દાવો ઊઠાવેઆ હતો અને નીજમઅલીના મુલક ઉપર હુમલો કરવાને ધમકી આપી હતી તે એવું ખતાવવા કે લડવાને માટે તે પુરતો લશ્કરીવાન છે; તેણે લશ્કરને કવાયદ આપી હતી અને આવતું ભય અટકાવવાને માટે સઘળી તૈયારી કરીને કીલ્લાઓમાં જારાકી ભરી રાખી હતી. છેડતી લેવા માટે કંઈ બાહાનું શોધતો હતો. એટલામાં તેને તે મળી પણુ આવ્યું. હાઈદરઅલીએ ૧૭૭૮ માં મરાઠાઓના જે પરાંતો છત્તી લીધા હતા તેમાં તુરગુંડના દેશ અને કીલ્લો પણ છતમાં હતાં જે એક બરાહમણ દેસાઈના તાબામાં હતાં. તે દેસાઈએ ખંડણી આપવાની કબુલ કરવાથી મરાઠાઓને જેટલી આપતો હતો તેટલીજ તેના ઉપર નાખી. હાઈદરનાં મરણ પછી ટીપુએ ખંડણીમાં ઘણો વધારો કીધો હતો જે આપવાને દેસાઈ ના પાડતો હતો. દેસાઈ છુપી રીતે પેશવાની મદદ પણ માગતો હતો તેથી નાનાએ તેની વચમાં પડવાને કબુલ કીધું હતું; ટીપુએ જ્યારે ઘણું દબાણ ચલાવ્યું ત્યારે નાનાએ તેના ઉપર લખ્યું કે “જાગીરદારો એક રાજની હકુમતમાંથી બીજાની હકુમતમાં જાએ તોપણ વધું ખંડણી આપવાને તેઓ ખંધાએલા નથી, અને સીવસથનીના હકથી જેઓ વહીવટ ચલાવે છે તેઓએ જો રાજના સામા ફીતુર કરવા જેવો ઘુનો કીધો નહીં હોય તો તેઓના હક ને અસલથી માન આપતું આવેલું છે.” ટીપુએ જવાબ આપ્યો કે “તેની પોતાની રહ્યોત પાસથી ગમે તે લેવાનો તેને હક છે.” પછી ટીપુએ લશ્કરની જે ટુકડી મોકલીને એવી માગણી કરાવી કે દેસાઈને કીલ્લોજ છોડી દેવો પડે; પણ નાનાએ દેસાઈની મદદ લશ્કર રવાનાં કીધું હતું તેઓની સાથ ટીપુનાં માણસોને ઝપાઝપી થઈ હતી. મરાઠાઓનાં લશ્કરને એકદમ ધસી આવેલું જોઈને ટીપુએ મરાઠાઓને ઠગવાને માટે બાજ રચી. તેણે જણાવ્યું કે તુરગુંડના મુલક ઉપર

* શ્રાવણી વસંતરંભપરાથી અસમી જાગીરો ખરાવતા હોએ તેને એ નામ આપવામાં આવતું હતું.

તેની મતા છે એવું કબુલ રાખવામાં આવે તો તે પાછો જાએ અને મરાઠાઓને જે વરસની ખંડણી ભરે. નીજમઅલીની સલાહથી નાનાએ એ શરત કબુલ રાખી. મરાઠાઓએ પીઠ ફરવી કે દીપુએ કીલ્લા લઈ લીધો અને દસાઈની છોકરીને પોતાના જનાનામાં મોકલીને ખોજઆને કાબુલદરગમાં પુરેઆં જીઆં તેઓ મરણ પામેઆં. કીતુન રના કીલ્લાના પણુ એવાજ હાલ કીધા. મરાઠાઓની નજરમાં છેકજ અળખામણો જાણાવવાને માટે દીપુએ કીશનાની દક્ષીણુ તરફના ભાગના ઘણા હોંદુઓને જુલમથી મુસલમાન કીધા, અને આ અપમાનમાંથી બચવા માટે ૧૦ હજાર બરાહમણોએ આપઘાત કીધો હતો.

નાના ફરનવીસે તુરત જાણુયું કે દીપુએ તેને ઠગ્યો છે અને નીજમઅલીના ઉપર પણ ઘણો ભરૂંશો રાખતો નહીં કેમકે મોગલ લશકરની બાહાદુરી વીશે તેને હલકો વીચાર એસી ગયો હતો; તેથી ઉલટોજ વીચાર દીપુના લશકરને માટે બેઠો હતો અને દીપુએ ફરેચો સાથ કોલકરાર કીધા છે એવી ખબર પડવાથી તે વધારે ચુંચવણમાં પડ્યો હતો. દીપુ સામે લડવા માટે અંગરેજો કોઠપણુ શરતે કોલકરાર કરશે એવી તેની ખાતરી થઈ હતી અને એજ વીચારથી મુંબઈના ગવરનર મીં બ્રાડામ સાથ તે જ સંદેસા ચલાવતો તે ઘણી સંભાળથી ચલાવતો હતો. જુલાઈ મહીનામાં તેણે એક એલચી મુંબઈ મોકલીને એવી માગણી કરી હતી કે અંગરેજ સરકાર જો પેશવાને દીપુ સામા લડવા મદદ કરશે તો મલખાર કોસટા તરફના કોઠપણુ એ બંદરો તેઓને આપવામાં આવશે. આ દરખાસત ઉપર મુંબઈના ગવરનરે કંઈપણુ અભીપ્રાય નહીં આપતાં વડી સરકારને હવાલો આપેઆ. આ જવાબથી નાનો સમજ ગયો કે બરીદીશ સરકારે હવે પોતાની રાજનીતી ફરવીછે. નાનાએ પોતાનો ખાનગી એલચી કલકતે મોકલેઆ હતો પણ અંગરેજ સરકારનો પેશવાની દરખાસ્તમાં એલચી નહીં હોવાથી તેને માહદજ સીંધીઆની મારફતે સંદેસા ચલાવવાની જરૂર જણાઈ હતી. સીંધીઆએ તુરતજ, લેફ્ટનન્ટ જેમસ એનડરસનની મારફતે, ગવરનર જનરલને પેશવા અને દીપુ વચે થનારા અણખનાવ વીશે જણાવીને, સાલખાઈના કોલકરાર પ્રમાણે પેશવાને મદદ કરવાને જણાવ્યું હતું; પણ ગવરનર જનરલે તેની અરજ નામંજુર કરીને

જાણાંયું કે માંગલોરના કોલકરારથી ટીપુના દુશ્મનેને અંતરેજોથી મદદ અપાય નહીં; તોપણ ટીપુ ને કોલકરારની તમામ શરતો પ્રમાણે ચાલતો નહીં તે માટે ફરીઆદ કરીને બરીટીશ સરકાર મરાઠાઓ સાથે મીત્રભાવ રાખે છે એવું મીં. મેફરસને કબુલ રાખીને, સેવટે જાણાંયું હતું કે બરીટીશ સરકાર ટીપુને મરાઠાઓ ઉપર ફાવવા દેશે નહીં. બરીટીશ સરકાર જેમ ઓછી ગરબતો જાણાતી હતી તેમ તેમનાં તેઓની મદદ મેળવાને વધારે આગરહ કરતો હતો પણ આખરે તેઓથી નીરાશ થઈને અથવા તુરત સમજુતીપર લાવવાને તેણે પોરચુગીઝો સાથે સંદેશા ચલાવ્યા જેઓએ તેને મદદ આપવા કબુલ કીધું.

નાનો જે આ ઉતાવળમાં પડ્યો હતો તેનું કારણ એટલું છે કે ટીપુએ ફરેચ સાથે કોલકરાર કીધા હતા તેની તેને ખબર હતી અને એ વીશે પોંડીચરી ખાતેના ફરેચ ગવરનરને, પેશવાના એલચીએ ખબર પણ આપી હતી કે ફરાંસના રાજાએ પેશવાને જે કબુલત આપી હતી તેને એથી અપમાન થાય છે. ફરેચ ગવરનર ટીપુ સાથના કોલકરારને ઇનકાર કરીને મરાઠાઓ સાથે વધારે મજબુતીથી બંધાયો જેથી ટીપુને ઘણાંજ ગુસ્સો લાગ્યો હતો કેમકે તેના આ ફરેચ મીત્રો તો વધારે સવતંત્ર બની ગયા હતા. પેશવાની દરબારમાં જે ફરેચ એલચી હતો તેને મારાઠાઓ ઘણું માન આપતા હતા અને તેમને એવી કબુલત આપી હતી કે તેઓ જો ટીપુને મદદ નહીં કરશે તો રેવા-હાંડા તેઓને આપવામાં આવશે. પેશવાની દરબારમાં બરીટીશ એલચી જાન્યુકનો રાખવાને માટે સંદેશા ચાલતા હતા પણ સીંધીઆ વચે નડતો હતો. ઉપર જાણાંયા પ્રમાણે મામતો જોઈને બરીટીશ એલચી રાખવાને માટે વધારે જરૂર જણાઈ હતી અને એ માટે મીં. માલેટને પુને જવાને હુકમ વટીક મળી ચુકો હતો. ટીપુ ઉપર લશકર મોકલવાને તૈયારી ચાલી રહી હતી તે વખતે અંગરેજ સરકાર તરફથી માહારાષ્ટરના બચાવ માટે ત્રણ બેટેલીઅન મોકલવાની માગણી થઈ હતી પણ નાનાનો વીચાર છતવાના હતો તેથી તેણે આ માગણી ના પાડી. મરાઠાઓનું લશકર હરીપંત ફડકેની સરદારી હેઠલ તાં ૧ લી ડીસેમ્બરે પુનેથી નીકળ્યું અને પુરવ તરફની સરહદપર મોડાજી બોંસલે તથા

નીળમઅલીનું લશકર હતું તેઓ સાથ જઈ મળ્યું. મોડાજી બોંસદે પુનાનાં લશકરને મદદ આપવાને ઘણાં આતુર હોતાં તેથી તેણે પોતાનાં દીકરા રાધુજીને નામ નીળ નવા કોલકરાર કીધા અને ૧૭૬૮ માં માધવરાવ તથા બનોજી વચ્ચે જે કોલકરાર થયા હતા તે પ્રમાણે મળ્યુલ રીતે ચાલવાને બંધાયો. તેમાં ખાસ કરીને તેણે અંગરેજ સરકારને પેશવાની સામાં લડવાને મદદ નહીં આપવાને જણાવ્યું અને દીપુની સામાં લડવાને કબુલાત આપી હતી જે માટે તે હાલમાં નીકળ્યો હતો. નીળમઅલીની સાથ મસલત કરવાને નાનો પણ નીકળ્યો હતો અને પંઢરપુર આગળ હરીષંતની સાથ મળ્યા હતા; હંચાથી તેઓ ભીમ બદીની જમની ખાનુ પર ગયા જ્યાં તેઓને મોગલ લશકર પણ આવી મળ્યું. આ ઠંકાણે એવી મસલત કરવામાં આવી હતી કે દીપુનો તમામ મુલક જેર કરીને તેના ૬ ભાગ કરવા; નીળમ અલીએ એ; પેશવાએ એ અને સીંધીઆ તથા હાલકરે એ શેરો વહેંચી લેવા. મરાઠાઓનો કરીદાના અને તુંગમદ્રા નદી તરફનો જે મુલક દીપુએ હતો લોધો છે તે પેઢેલા લેવા. આવી ગોઠવણ કરીને ખાડામી તરફ ગયા અને છત્યું. ખાડામી લીધા પછી નાનો પાછો પુને આવ્યો. દીપુએ લડાઈની ઇચ્છા નહીં જણાવતાં એકદમ મુલેહના કરાર કરી નાખ્યા તેનું કારણ કોઈને જણાયું નહીં. મરાઠાઓને તેણે ખાડામી, કીટુર અને નુરગુંડ આપી દીધાં. ખંડણીના ૪૫ લાખ રૂપીઆમાંથી દીપુએ એકદમ ૩૦ લાખ રૂપીઆ આપી દીધા અને બીજા, વરસની આખરીએ આપવાને કબુલ કીધા. અંગરેજ સરકારની બીહીકથી દીપુએ આ પરમાણે એકદમ શરત કબુલ કરી દીધી હતી. ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં લોરડ કોરનવાલીસે પોતામા હાથમાં અખતેઆર લીધા પછી પેશવાને અને નીળમઅલીને કાગળો લખીને જણાવ્યું હતું કે દીપુ મુલતાનની સામાં લડવાને અંગરેજ સરકાર તેઓને મદદ આપસે નહીં; પણ ત્રણે ઇલાકાઓને બરાબર ગોઠવવાને માટે જે ધમચકડ ચાલી રહી હતી તેથી દીપુ એમજ સમજતો હતો કે તે તેની સામાં થવાને માટે કરવામાં આવેછે, આથીજ તેણે સલાહ કરી હતી અને બરીટીશ સતાનો હીંદુસતાનમાંથી નાશ કરવાને માટે તેણે પોતાના મનમાં ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો.

પેશવાની દરબારમાં અંગરેજ રેસીડંટ નીમવાથી ટીપુ ખીલે એમ નહોતું પણ તેથી સીંધીઆને અદખાઈ ઉપજ હતી અને તેણે એ વીશે પોતાની મંજુરચત આપવા માટે બહાનાં કાઢાડેઆં હતાં અને મીઠા માલેદને એવી મુચના કરવામાં આવી હતી કે તેણે ગવરનર જનરલ ઉપર જે કાગળો મોકલવાં તે સીંધીઆની દરબારના ખીરીટીશ રેસીડંટની મારફતેજ મોકલવા કે સીંધીઆ તપાસીને તે ઉપર પોતાના અલીપરાય આપે; પણ સીંધીઆ હીંદુસ્તાન તરફ તે વખતે અને પછીનાં વરસોમાં પોતાનાં કામોમાં એટલો બધો ગુંટાઈ ગયો હતો કે તેથી તે દક્ષીણના મામલામાં વધારે માથું ઘાલી શક્યો નહીં. દીલ્હીના બાદશાહને નામે સીંધીઆએ રજપુતો ઉપર ખંડણીને દાવો ઉઠાવ્યો હતો અને કબુલ કરાવવાને તેઓના ઉપર તે ચઢાઈ લેઈ ગયો હતા પણ આખરે તેને હારીને ગવાલીઅરમાં ભરાઈ જવું પડ્યું હતું. તેને ખબર મળી હતી કે અંગરેજ સરકાર દીલ્હીના શેહેનશાહ તથા રજપુતો સાથે કોલકરાર કરનાર છે તેથી તે નાના ઉપર મદદ માટે વારે ઘડીએ લખતો હતો અને અંગરેજ સરકાર હીંદુસ્તાનમાં પગભર થાય તો આખાં માહારાષ્ટરને નુકશાન થાએ એવી દક્ષીણ તે ખતાવતો હતો. આ માગણી કરતી વખતે તે ખુલ્લી રીતે નાનાને જણાવતો હતો કે તેઓ વચે કંઈપણ અદખાઈ નથી અને જો મારા મનમાં અદખાઈ હોય તો હોલકર, હરીપંત અને ફરસરામ ભાડીના કામમાં વચે પડ્યા વગર રહેતે નહીં. આપણે એકજ શેઠની નોકરી કરીએ છીએ અને જો મારા મનમાં કંઈપણ અદખાઈ હોય તો મોરે-ખાની ટોલીને ટેકો આપ્યા વગર રહેતે નહીં. એ વીગરે સીંધીઆએ ઘણી આપલુસી કરી હતી.

નાનાનો મુખ્ય વીચાર મરાઠા રાજને એકત્ર કરવાનો અને પેશવાને તે સઘળાનો વડો કરવાનો હતો; પણ સીંધીઆએ જે રાજનીતી ચલાવવા માંડી હતી તેથી સાફ જણાઈ આવતું હતું કે તે અગર જો વડો નહીં તોપણ સવતંત્ર થવાને કોશીસ કરતો હતો; વળી હીંદુસ્તાન તરફના મરાઠા હશે તજ દેવાય એવું પણ નહોતું તેથી સીંધીઆની મદદમાં લશકર મોકલવા માટે તે આનાકાની કરતો હતો. સીંધીઆને રજપુતોએ હરાવ્યો હતો તે પહેલાંજ નાનાએ

અલી બાહાદુરની સરદારી હેઠલ લશકર હીંદુસતાન મોકલવાને તૈયાર રાખ્યું હતું અને તેણે એવો વીચાર રાખ્યો હતો કે રજપુતો સાથે તેણે ભુદ્દીજ સમન્વતી કરવી. કેટલાકોને એવો પણ વીચાર છે કે હીંદુસતાન સાચવી રાખવાને નાનાએ જેપુરના રાજા સાથે પણ સંદેશ ચલાવ્યા હતા પણ તેની ખરી મતલબ તો સીંધીઆને કાબુમાં રાખવાની હતી. સીંધીઆની હાર વખતે રજપુતોએ તેનાં લશકરને જતું મેળ્યું તેપણુ આજ કારણને લીધે હતું. નાનાની મતલબ પાર પડી નહીં અને તે ગુચવણમાં હોય એટલામાં ટીપુની હીલચાલની ને ખબર મળી તેથી દખણથી લશકર મોકલવાનો વીચાર માંડી વાળ્યો. સીંધીઆ પોતે એકલે હાથે કામ લેતો હતો અને આ ગુચવાડામાંથી નીકળવાને ઘણી મહેનત લેતો હતો. હવે આપણે ટીપુ તરફ જઈએ. મરાઠાઓને ટીપુ સાથે જે કોલકરાર થયા હતા તેપર ટીપુએ મરાઠા લશકરની પીઠ પાછળજ પાણી નામ્યું અને હરેપંત કીરશણા નદી આળંગી ગયો કે તેણે કીડુર પાછું લઈ લીધું અને બીડનોર ખાતે એક લશકર જમા કીધું હતું તે કોંઠનમાં મરાઠાઓના મુલકપર હુમલો કરવા ધમકી આપતું હતું. ટીપુએ સુઝેહના કોલકરાર કરયા પછી તુરતજ આવાં પગલાં ભર્યાં તે માટે અંગરેજ સરકારને એવો શક છે કે નાના સાથે અગાડીથી ગોઠવણ થઈ હતી અને અંગરેજોની સામાં લડવાને માટે મરાઠા, નીળમઅલી, ટીપુ તથા ફરેચોએ કોલકરાર કીધા હતા. આ કામમાં મરાઠાઓ બીલકુલ સામેલ હતા નહીં પણ ટીપુએ ફરેચો સાથે કોલકરાર કીધા હતા તેમાં તેની મતલબ મરાઠાઓ કરતાં અંગરેજો તરફ વધારે દુરામેની બતાવવાની હતી; પણ તેનું લશકર તૈયાર થાય તથા ફરેચો તરફથી તેને ખરેખર મદદ મળે ત્યાંસુધી તેણે પોતાના વીચાર છુપાવી રાખ્યા હતા. નાનાઈનીસનો એવો મજબુત અભીપ્રાય હતો કે ટીપુ તેઓની સાથે લડાઈમાં ઉતરયાવીના રહેવાનો નથી તેથી તેણે લોરડ કોરનવાલીસ સાથે કોલકરાર કરવાને મીંઠ મેલેટની મારફતે ધ્વિષ્ટા જણાવી હતી; પણ લોરડ કોરનવાલીસથી પારલામેન્ટના કાયદા પ્રમાણે એવો કોલકરાર થાય એમ હતું નહીં તેથી તે માગણી ના પાડતાં પોતા તરફની મીત્રાચારીની ખાત્રી આપવાને મીંઠ મેલેટને જણાવેલું હતું અને તેમાં એણે પણ જણાવ્યું હતું.

કે જો ટીપુ કોલકરાર તોડવાની પેહેલ કાઢાડસે તો તેઓ પગ તોડસે. ઇ. સ. ૧૭૮૮ માં ભરૂંશેદાર એવી ખખર ફટાઈ હતી કે ટીપુએ ખુલ્લી રીતે દુશમેની જાણાવવા માંડી છે અને તેના વીચાર પેહેલાં તરાવનકોરના રાજા જે ખીરીટીશોનો મીત્ર હતો તેના મુલક તાબે કરીને પછી દક્ષીણમાંના ખીરીટીશ મુલક ઉપર ચઢાઈ લાવવાનો હતો; પણ અંગરેજ સરકારે જ્યારે નીજમઅલી સાથે નવા કોલકરાર કીધા ત્યારે ટીપુને કાવતું પડ્યું અને તેણે ખુલ્લી રીતે તરાવનકોર ઉપર હુમલો કરીને લડાઈ જાહેર કરી. નાનાને આ વાતની ખખર મળી કે તેણે તુરતજ મીં મેલેટની મારફતે ગવરનર જનરલ ઉપર પેશવા તરફથી અને નીજમઅલી તરફથી માગણી કરી, જે કેટલીક સુધારીને કબુલ રાખી.

સને ૧૭૮૯ ની ૨૬ મી મારચે એક કોલકરારનો ખરડો થયો અને તે ઉપર તા. ૧ લી જુને પ્રતા ખાતે કંપની તરફથી મીં મેલેટ અને પેશવા તથા નીજમઅલી તરફથી નાનાએ સહીઓ કીધી; આ કોલકરારમાં નાનાએ એવી કબુલાત આપી હતી કે ૨૫ હજાર માણસનાં લશકરથી ટીપુના ઊતર તરફના દેશો ઉપર હુમલો કરીને જેટલો તાબે થાય એટલો મુલક તાબે કરવો. ચોમાશું ખલાસ થયા પછી તેઓનાં તમામ લશકરે ટીપુ ઉપર હુમલો કરવો અને કદાપી ગવરનર જનરલને મદદ જોઈએ તો ૧૦ હજાર ઘોડેસવારોની મદદ આપવી પણ એ માટે એક મહીનાની નોટીસ આપવી અને તેનો ખર્ચ કંપનીએ કરવો. અંગરેજ સરકારે ટીપુ સામા ચોતરફી લડાઈ શરૂ કરી હતી અને મક્કાનાર માંતમાંથી તેનાં લશકરને હાંકી કાઢાડ્યું હતું. ટીપુ સાથની લડાઈની તમામ વીગત આ ઠેકાણે આપવાની કંઈ જરૂર નથી પણ એટલુ તો જાણાવવું જોઈએ કે ક્ષેત્ર કોરનવાલીસ પોતે જાતે આ લડાઈમાં આવ્યો હતો અને હરીપંત તથા નીજમઅલીનો દીકરો શીકંદઝાદ ત્રણે ભેગાં લશકર લઈને શ્રીરંગપટન આગળ ઇ. સ. ૧૭૮૨ ની ૫ મી ફેબ્રુઆરીએ આવી પોહાંચેઓ હતો અને તેના ઉપર હુમલો કરવાની તમામ સંપૂર્ણ ગોડવણુ કરી હતી. ટીપુ સુલેહ માટે કેહેણુ મોકલતો હતો પણ તેની તોજડાઈથી તે કબુલ રાખવામાં આવતું નહીં અને આખરે તેણે જ્યારે પોતાની માગણી નરમાસથી કીધી ત્યારે હરી-

પંતના સમજવવાથી તે કબુલ રાખવામાં આવી અને ટીપુના બે વકીલો સાથે સંદેશા ચલાવ્યા. આ સંદેશા ચાલતા હતા તે વખતે લડાઈ તો જામીન હતી. આખરે ટીપુ સાથે કોલકરાય થયા તેમાં તેણે એવી શરત કબુલ રાખી હતી કે લડાઈ સરૂ થવા અગાઉ તેના તાબામાં જે મુલક હોય તેના અરધો ભાગ આપવો; ત્રણ કરોડ, ત્રીસ હજાર રૂપિયા આપવા; અરધા તેજ વખતે અને બાકી ત્રણ વરસમાં આપવા. હાઈદરઅલીના વખતથી જેઓ કેદી થયા હોય તેઓને છોડી દેવા અને જામીનગીરીમાં બે છોકરા હવાલે આપવા. આ કોલકરાય પર ૧૭૬૨ ની ૧૬ મી માર્ચે સહી સાખ થઈ હતી. ટીપુને જો સંપૂર્ણ રીતે જેર કરવા માગતો તો સોરઠ કોરનવાલીન કરી શકતો પણ તેણે તેમ કેમ નહીં કીધો તે તમામ વાતની સાથે આપણને કંઈ લેવું દેવું નથી. ટીપુના હરહરતા દુશમનો હરીપંત તથા નાનાફરનીસની પણ માઈસોરના મુલકને સદંતર નાશ કરવાની ઇચ્છા હતી નહીં અને સીંધીઆ પણ એ વીશે વીરુદ્ધ હતો. ગવરનર જનરલે જે નરમાસ બતાવી તે મરાઠાઓ એમ સમજતા હતા કે હરીપંતના સમજવવાથી બતાવી હતી પણ તેઓને ખબર નહીં હતી કે ઇંગ્લેન્ડના મુજબ મતને અનુસરીને હીંદુસતાનના સત્તાવાળાઓને ચાલવું પડે છે. સીંધીઆ આ લડાઈમાં સામેલ હતો નહીં કેમકે તે રજપુતો સાથે લડાઈમાં રોકાયેલો હતો અને તેઓને સદંતર તાબે કરતો પણ તેના સાથીઓ હોલકર તથા અલી મરાઠ તેનાથી જુદા મતના હતા તેથી તેણે તેઓ સાથે મુલક કરીને માફકસરની ખંડણી કબુલ કરાવી. પોતાના સાથીઓ સાથે જ્યારે તેને વાંધો ચાલતો હતો ત્યારે તે હમિશાં પોતે પુને જનાર છે એમ કહેતો કે તેઓને પાછા બોલાવી લેવડાવે; એતો જાણીતી વાત હતી કે નાના હોલકરના વીચારને ટેકા આપતો હતો તેથી સીંધીઆ એટલો બધો દુર જવાને માટે ચાનાકાની કરતો હતો. આખરે તે પુને જવા નીકળ્યો તે વખતે તરેહવાર અટકલો ચાલતી હતી; કેટલાકો એવું ધારતા હતા કે પુના અને હેદરાબાદમાં અંગરેજ સરકારનો વગ વધવા લાગ્યો છે તેના અટકાવ કરીને પોતાનો વગ વધારવો; બીજાઓનો એવો વીચાર હતો કે તેનો રાજો નીજમઅલીના દશપર હતો અને બીજાઓ તો એમજ ધારતા હતા કે તેની મુલ મતલબ તેના નવા મેલવેલા મુલકમાં હોલકર

અડચણ કરે નહીં તેનો આટકાવ કરવાની હતી. આ સઘળાં અનુમા-
નામાં ઘોડી ઘણી સમૃદ્ધ હતી; બરાહમણીની સતા વધારીને પોતાનો
વગ મજબુત કરવાનો તેનો વીચાર હતો.

પાટણની લરાઇ પછી રાત્રે ૧૭૬૦ ના જીન મહીનામાં સીંધીયાએ
દીલ્લીના શહેનશાહ પાસથી પેશવા માટે વકીલ ઇમતલગના ખીતા-
બની ત્રીજી વખત સનદ મેળવી; પણ આ વેળાએ તેણે એવી ચુકતી
રચી હતી કે સીંધીયા વંસપરંપરા પેશવાના નાયબ તરીકે કામ કરે.
તેમુરલંગના વારસોના ઉપર પોતાનો કેટલો વગ છે તે પોતાના દેશીઆને
જણાવવા માટે આ ચુકતી કરી હતી; વળી શહેનશાહે તેના ઉપર એક
ખાજ મહેરબાનીએ કરી હતી કે તે પોતાના દીકરાઓમાંથી ગમે એને
ગાદી વારસ ઠરાવે અને મોગલ રાજમાં એવું જાહેરનામું મગદ કીધું
હતું કે દોઢએ બળદ અથવા ગાય કાપવાં નહીં.

સીંધીયા દક્ષીણ તરફ ઘણા ધીમે ધીમે વધતો હતો અને પોતાના
મુલકથી દુર જવા માટે તે હમેશાં વીચારમાં હતો. આખરે તેણે જાહેર
કીધું કે પેશવા માટે દીલ્લીના શહેનશાહે આપેલી સનદો લઈને તે પુને
જનાર છે. એ જયારે ગોદાવરી આગળ બોર તરફ આંચો તયારે
તેણે નીજમઅલીને એવી માગણી કરી દેહેવાય છે કે બોરનો માંત તેને
અને ઐરંગઝાદ પેશવાને આપવાં; નીજમઅલીએ એ આપવા ના
પાડી તયારે તેનું દીલ આ અસભ્યતા માટે દુખાયું હતું.

સીંધીયા ખરેખર દખણમાં આવશે એ વાતનો નાનાને શક હતો
અને તેણે જયારે જણ્યું કે તે બરાહનપુરથી નીકળી ચુકે છે તયારે
નાનાએ હરીપંત ફડકેની મારફતે ગવરનર જનરલ લોરડો દારનવાલીસને
એવી અરજ કરી કે લરાઇ વખતે કેપટન લીટલનાં લશકરે જે બાહાદુરી
ખતાવી હતી, તેને પેશવાની નોકરીમાં આપવું અને તેનો તમામ ખર્ચ
પણ તે આપશે; પણ ગવરનર જનરલે આ અરજ નામંજુર કરી હતી.
આ ખખરથી સીંધીયાને ધાસતી ઉપજી હતી; વળી સીંધીયાના પાયદલ
લશકર માટે જે નાનાને ભય હતું તે ટાળવા માટે, હેસીંગ નામના એક
આબરૂદાર અંગરેજની સરદારી હેઠળ તેમાના ઘોડાંક માણસો લાંચે
હતો અને માઇકલ ફીલોઝની સરદારી હેઠળ એક આખી ટુકડી લાંચે
હતો; સીંધીયા તા. ૧૧ મી જુને પુને આવી પોહાંચ્યો અને સંગમ
આગળ ડાવણી નાખી.

સીંધીઆ જે ખીતાબો લાંબો હતો તે ના કબુલ રાખવા નાનો પેશવાને સમજાવતો હતો તેમાં મુખ્ય ફરી માહારાજ અધીરાજ (રાજાઓના રાજા) માટે તેણે જણાવ્યું હતું કે હાલમાં ચાલતા મરાઠી રાજ વહીવટને તે અનુકુળ પડે એવા નથી. આખરે સીંધીઆ જાણ્યો અને ઘણા દમામથી દરબાર ભરીને શહેનશાહી ખીતાબો આપ્યા. પેશવા પછી સીંધીઆની વારી આવી અને મેહેલમાં તેને નાચવના ખીતાબ અને બક્ષીસો પેશવાએ આપી; સીંધીઆ વારે ઘડીએ પોતાની ઢાંગી નરમાસ બતાવતો તેથી હલદો કંટાળો ઉપજતો હતો તેમાં તે જ્યારે એમ જણાવતો કે “અમો તો વંશપરંપરાથી પેશવાની જુતી ઊઠાવનાર છોએ તેથી પેશવાની હજુરમાં બેસાય નહીં” માટે તેને ફક્ત પટેલના નામથી બોલાવવો. આવી રીતના ખાલી ઢાંગ મરાઠા, લાગણીને અગર જે અનુકુળ હતા તોપણ તેની મતલબ પાર પડી નહીં; આવી રીતની ખાલી હલકાઈ બતાવવાથી કેલવણી પામેલો કોઈપણ બરાહમણ તેનાથી ડગાયો નહીં અથવા હરખાયો નહીં અને ઘરડા, મરાઠાઓ તેને કુમરકુશાહના પટેલ તરીકે કબુલ રાખવા કરતાં, શહેનશાહે આપેલા નવા ખીતાબને ખુશીથી કબુલ રાખતા હતા; પણ પટેલ કેહેવડાવવાનો હક તો સીંધીઆના હકદાર વારસોના છે એવી રીતે તેઓ જણાવતા હતા.

એ લોક એટલા બધા દેશાભીમાની હતા કે કુમારકારાહના પટેલ, માનકરીઓ અને રસાલદારો જેઓ પોતાને સતારાના રાજાના જુના અમલદારો કેહેવડાવતા હતા, પણ તેઓ પાસ જે ઘોડા હતા તેમાંના એક પણ તેઓના પોતાના હતો નહીં, તેઓ સઘળાએ વડીલ ઈ મુતલકની દરબાર વખતે બાહાદુરશાહી તંબુમા દાખલ થવાને ના પાડી હતી તથા નજર વટીક આપી નહીં. સીંધીઆને તેના અમલદારોએ મુખા-

* આ કુટુંબનો સરવેથી પહેલો પુરુષ રાનીજ સીંધીયા હતો જે પોતાના સરપાલપણથી જાણીતો થયો હતો અને વાઈ જીલ્લામાં આવેલા કુમાકુરાનો પટેલ હતો. રાનીજનું કામ પેશવાના જોડા ઊપાડવાનું હતું અને તેની જે ચક્તી થઈ તે એક ઓર્ચિતા બનાવથી થઈ હતી; એવું કેહેવાય છે કે બાજરાય બલાલ પોતાની શાહુ રાજા સાથની લાંબી મુલાકાત પછી પાછો ફર્યો હતો તે વખતે રાનીજને પોતાના જોડા છાતીપર દાખાને સુતેલો દીધો. આ નજીવી ચોજ માટે તેને આટલો શંભળ રાખતો જોઈને બાજરાયને લાગી આવ્યું અને તેજ વખતે તેને પોતાના હજુરયો બનાવ્યો જેથી તે ઝડપથી વધતો ગયો.

જેકબાદી આપીને નગર આપી હતી તોપણ આખી મરાઠા પ્રજાની લાગણી તેના આ કામની વીરૂધ્ધ હતી એમ તેણે જાણી લીધું હતું અને અગાડી કહેલી રીતે કામ લેવું તે વીશે તે વીચારમાં પડ્યો હતો.

પોતાની મતલબ કહેવી રીતે પાર પરસે તેની યોજના નક્કી કરીને તે એવા ઠરાવ ઉપર આવ્યો હતો કે પેશવાને રાજ રાખવો અને તેજ પ્રમાણે પોતાની આપણી વાપરીને તેણે પેશવાનું મન હરી લીધું હતું અને તેને શીકાર વીગરેનો શોખ લગાર્યો; નાનાનો સવભાવ ધણે વીચારશીળ તથા ઘંભીર હતો તેથી તે પેશવાને વધારે ડાકું આપતો નહીં અને તેને સંદોચમા રાખતો, જે પેશવાને ગમતું નહીં; સીંધીયા એનાથી ઉલટીજ રીતે ચાલતો હતો તેથી તેને વધારે ચાહવા લાગો અને હુમ્મશાં જ્યાં જતો ત્યાં સાથે રાખતો; નાનો સમજતો હતો કે આનું શીણામ સાડું આવસે નહીં તેથી પેશવાને સાવચેત રહેવા માટે કહેતો અને સીંધીયા, નાનાની ઝુસડીમાથી તેને છોડવવા સમજાવતો હતો; માધવરાવ, સીંધીઆ જે કહે તે હાજી હા કરતો પણ તેના અતીરાંક સવભાવ અને ઠરાવ તેને સીંધીઆની અકકલ પ્રમાણે ચાલવા દેતા નહીં તેથી તે નાનાને તજ દેવાનું મન કરતો નહીં; તોપણ તેના ઉપર નાનાનો જીથુકનો જે આંદોસ હતો તે હવે કંટાળા ભરેલા રહ પડ્યો હતો અને સીંધીઆની સોખત વધારે પસંદ કરતો હતો.

સીંધીઆ દરબારમાં જઈ તેણે હીંદુસતાનમાં જે કામો કીધાં હતાં તે વીશે વારે ઘડીએ ઇસારો કરતો હતો; તથા પેશવાની આખરૂ વધારવા અને તેનું રાજ ફેલાવવા માટે તેને જે મોટો ખર્ચ કરવો પડ્યો તે માટે પણ ઇસારો કરીને હોલકર તથા અલીખાહાદુરને ત્યાંથી પાછા ખેલાવી લેવાની માગણી કરતો હતો. આ સઘળાનો જવાબ આપવાને પ્રધાન તૈયારજ હતો અને તે એટલુંજ જણાવતો કે જે મુલક તેણે સેહલથી જેર કરીને તેની ઉપજ લીધી છે તેના હીસાબ રજુ કરવો. આ બાબતે વીશે ઘણી તકરારો ચાલી અને બંને વચ્ચે અદખાઈ ઉપજવાના દાણાં કારણે ઉઠ્યાં; એમના પક્ષવાળા ને એ હીંદુસતાનમાં સામાન્ય કામ માટે ફેકાયલા હતા તેઓ હયાં જુલહી રીતે લડી મરતા હતા તયારે પુનામાં એઓ સભ્યતાથી વર્તતા હતા. સીંધીઆ પુને આવ્યો તે પેરેલાં કોનો શરણ થયું હતું અને તેનું તથા હોલકરનું લશકર સાથે મળીને

રજપુત રાજાઓ પાસ ખંડાણી કબુલ કરાવતું હતું; તેઓએ બે કીલ્લા પાણુ લીધા હતા અને લુટ વેહેંચી લેવા માટે તકરાર ઊઠવાથી લડાઈ ઊઠી હતી જેમા હોલકરનાં લશકરની સદંતર હાર થઈ; આ હારેજી લશકર ત્યાંથી નાકું અને હોલકરે નાસતાં નાસતાં પાણુ ઊગ્ગન લુ િ લીધુ. આ બખર જ્યારે પુને આવી ત્યારે ત્યાં અગર જો ઘણા બળ-ભલાત થઈ રહ્યો હતો અને સીંધીયા તથા દરબાર વચ્ચેના એખલાસમાં ખલલ પડી હતી તોપણ બને બાબુવાળાઓ પોતાના બચાવની તૈયારી કરવા પડ્યા હતા. નાનાએ પોતાની મદદ માટે ફરસરામ ભાઊને બોલાવ્યો જે બે હજાર ઘોડેસવારો સાથે આવી પોહોંચ્યો; આ અવી-ચારી ફાજ આવવાથી સીંધીયાને વધારે મજબુત બાહાનું મળ્યું અને તેણે પાણુ પોતાનાં લશકરમાં ઘણા વધારો કીધો. ખુલ્લી રીતે લડાઈ કરવાથી કોઈની મતલબ પાર પડે એમ હતું નહી તેથી તેઓએ પોતાના લશકરના સરદારોને તૈયાર રહેવા માટે હુકમો મોકલી આપ્યા હતા. પેશવા એ લોક વચ્ચે સમાધાની કરનાર હતો તેની વાટ જોતા હતા.

ઊપર જરાવ્યા મમાણે સીંધીયાની હાલમા ચઢતી થઈ હતી પણ દખણમાં તે અકારો થયો હતો અને તેમાથી છુટવા માટે તે દોરીસ કરતો હો. પુને આવ્યા પછી તેણે ગોવીંદરાવ ગાયકવાડની તરફથી કરવા માંડી હતી તેમજ પતસુચીવની બાળ વયને લીધે નાનાએ તેની જગીરનો વહીવટ લઈને તેનો કારભાર ચલાવવા માટે બાજરાવ મોરે-શવર નામના એક શખસને વહીવટ સોંપ્યો હતો; નાનાની આ વરતાણક મજને આણુગમતી હતી તેનો લાભ લઈ પંતને સીંધીઆ પુને લઈ આવ્યો અને તેની જગીર અપાવી તથા નાનાના નીમેલા કારભારીને બરતરફ કીધો. આ હીમત અરેલાં કામથી ટંચે ઊઠવાની વકી હતી પણ હરીપંત ફડકેના વચ્ચે પડવાથી સમજુતી થઈ હતી. સીંધીઆ પેશવાને સમ-જવતો હતો કે તેણે તેનો આસરો લેવો તે વાત એક હોડીમાં જતાં જતાં કરી હતી તે નાનાએ કાને કાન સાંભળી હતી તેથી તેણે પેશવા પાસ તેના તડનેફડ જવાબ માગ્યો હો. આપણે સારી રીતે બાણુયે છીએ કે નાનો ઘણા બખરદાર હો. તેણે પેશવાને એટલી બધી અસરકારક ભાશામાં પોતાના કામની સમજ આપીને સેવટે સીંધીયાનાં ફલથી સાવ-ચેત રહેવા માટે કાલાવાલા કરીને જણાવ્યું હતું અને આખરે પોતાની

આખમાં આંસુ લાવીને પોતાનું રાજનામું આપી કાશી જઈ રહેવા જણાવ્યું. આ અસરકારક ભાશણથી પેશવાને ઘાયું લાગી આવ્યું; પોતાની દલગીરી વચ્ચે નાનાની પાસ માગી લીધું કે તેણે રાજનામું આપવું નહીં અને સીંધીઆથી સાવચેત રહેવા વચન આપ્યું. નાનો ગમે તે કરે અને તેને ગમગર જો હરીપત કુટકે તથા રાશદે અને પટવરધન જેવા મજબુત ખરાહમણ કુટુંબોના ટેકો હોય તોપણ સીંધીઆ પોતાના ભારી બળથી, તેને કાવવા દતે નહીં; પણ આ બધી ખટપટ એકદમ બંધ પડી ગઈ અને સખત બાખારથી તે એકાએક પુનાની નજદીકમાં વાનોરી ખાતે સને ૧૭૬૪ ની ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ મરાણ પામયો.

સીંધીયાએ મરાણ પહેલાં દાલતરાવને પોતાનો દતક લીધો હતો. પછી તે માટે ખરેખરી કીરયા થઈ નહોતી; એની વીધવા લક્ષ્મીબાઈએ એ વીશે વાંધો ઊઠાવ્યો હતો તોપણ દાલતરાવને સરવેએ કબુલ રાખ્યો હતો કેમકે નાનાએ પોતે વટીક તેને કબુલ કીધો હતો. સરવેથી પહેલાં ભુકાજી હાલકરે તેને કબુલ રાખ્યો હતો અને સીંધીયાના કુટુંબીઓએ પણ તેના ઉપર મુખ્યારકબાદીનાં પતરો તથા નજરો મોકલી આપી હતી તેથી દાલતરાવ પોતાની ૧૫ વરસાની વયે વગરવાંધે માહાધજી સીંધીયાની મોટી ગાદીના વારસ થયો.

શીવાજીએ જે રાજ સ્થાપ્યું હતું તે હાલમાં મોટા વીસતારમાં વધી ગયું હતું અને મરાઠાઓ પોતાની અદ્ભુત શક્તિ વાપરીને જો સંપથી ચાલ્યા હોતે તો હજી પણ તેના વીસતાર વધતે અને તેઓની જાતી લુંટકાંટ કરવાની રીતથી હિંદુસતાનમાં ખીરીટીશ સત્તા ઝડપથી ફેલાઈ ગઈ હતી તેનો અટકાવ કરી શકતે; પણ મરાઠાઓની આ રીતમાં ઘણા ફરફાર થતા ચાલ્યો હતો અને તેઓ પોતાની લડાયક હીમત ભુલી ગયા હતા કેમકે હવે કોઈ એવો સરદાર નહીં હતો કે તેમને એકત્ર કરીને ચલાવે; તેઓ હાલમાં પોતાની જાતના રાજાઓના અમલમા વસતા હતા જેઓની રાજનીતી ઘણી માયાળુ હતી; વળી પ્રધાનમંડળે આપ-ખુદી વાપરીને જીલમી થવા માગે તોપણ તે થઈ શકે નહીં કેમકે સારા કારોબારવાળાં નાના રાજ્યો જેવી રીતે મજબુતીથી લડી શકે તેવી મજબુતીથી લડવાનાં એ લોક પાસ સાધન રહ્યાં નહોતાં. આટલું છતાં પણ એ જાતમાં લડાયક ગુણ હજી પણ હતા કેમકે દરેક ગામમાં

લોકો પાસે હથયારો હતાં અને એક કુટુંબના ચચાર પાંચ પાંચ માણસો હથયાર ભીડીને ફરતા હતા; એક શખસ એક વખત લડાઈમાં જઈ આવ્યો હોય તો તેમ બીજી વખત પણ બોલાવવામાં આવતો હતો પણ લોકો લુટફાંટ કરવામાં જેટલા બાહાદુર હતા એટલા ખુફલાં મેદાનની સામસામી લડાઈમાં નહોતા; મરાઠા ઘોડેસવારો અગળ જેટલી હીમત એકલા બતાવતા હતા એટલી હીમત પાયદલ લશ્કર તથા તોપખાનાની કુમક છતાં પણ બતાવતા નહીં એટલે જાણુ તેઓ પોતાનું આગલું શુરાતાણુપણું બુલી ગયા હતા; એમની હીમત, જે તેમનો જતી સદગુણ હતો, તેપણુ તેની આગલી યેંચ ઉપરથી ઊતરતી થઈ ગઈ હતી; સીંધીયાનાં કવાયદવાળાં લશ્કરની જ્યારે કેટલાકો તારીફ કરતા હતા ત્યારે બીજાઓ તેથી ઊલટાજ વીચર જાહેર કરતા હતા અને એવી ભવીષ્યવાણી ફેરેતા કે એથી હીંદુસતાનો નાશ થશે. મરાઠા મળની આવી હાલત છતાં તેમને એકત્ર રાખીને, પેશવાને તેમનો સંઘળાનો વડો ફેરેવડાવવા માટે નાનાને કંઈ મરાઠેલી પડી નહીં. તેણે જાણુ કે નીજમઅલી ઉપર ચઢેલી રકમનો દાવો કરવામાં આવે તો તેમાં સરવે મરાઠા સરદારો ભાગ લીધા વગર રહેશે નહીં; વળી સીંધીયાના મરાણુથી નાનો વધારે સવતંત્ર થયો હતો તથા અંગરેજોએ અળગ રહેવાનો રાજનીતી ચલાવી હતી.

નીજમઅલી સામા કેવી જાતના દાવા બાકી હતા તે આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ; એ કેટલાંક વરખની ચોથ તથા સરદેશ-મુખી ની* બાકી હતી; એ વીરો દશ વરખથી તકરાર ચાલતી હતી

દીલ્હીના મોહામેદન સરમુખાઓના હાથમાથી આ ઇલાકાનો ધણો ખરો ભાગ જઈને મરાઠાઓના તાખામાં આવ્યો હતો તે પેટલાં, દેરાના ખેડુતો, જાગીરદારો વીગરે પાસથી ખંડણી વીગરે બરાબર વસુલ થઈ શકતી નહીં અને ધણી મુશકેલી પડતી હતી. મરાઠાઓએ એવી ખંડણી વસુલ કરવા માટે ચોથ અને સરદેશમુખી નામનો ઠર દાખલ કીધો હતો જેથી આવકના પ્રમાણમાં ચોથો અને દશમો ભાગ લેવામાં આવતો હતો. આ રીત એટલો બધો સરસ અને સેટલી હતો કે અંધા કોઈના ઉપર જુલમ ગુજરતો નહીં અને ખેડુનો વીગરે ખુશીથી એ ઠર આપતા હતા. આની પેટલાં ખંડણી કેટલી રીતે વસુલ કરવામાં આવતી હતી તે વાસે સતાપારી પુરાવા જળવાઈ રહ્યા નથી; પણ તવારોખ ઉપરથી આપણા જાણુવામાં એટલી હકીકત તો ચોક્કસ રીતે આવે છે કે શહેનશાહા અઠધર જે વખતે રાજનો વડો થયો હતો ત્યારે એટલે કે રાને ૧૫૭૨ માં તેણે એક

પણ ટીપુ સાથે લડવામાં ગુંટાયલા હતા તેથી નીજમઅલી વાયદા કરીને દાહાડા કાઢતો અને મરાઠાઓથી આંપતી ઊધરાણી થતી નહીં. આખરે શને ૧૭૯૧ માં નીજમની દરબારના પેશવાના ઓલચીઓ ગોર્વાદરાવ કાલે અને ગોર્વાદરાવ પીંગલેએ નીજમઅલીને અરજ કરી કે તેમના ઘણીના જે દાવા છે તે નકકી કરવા માટે કમીશનરો નીમવા. કેટલીક તકરાર પછી નીજમઅલીએ ૩૪ બાબતોનો નીકાલ કરવા માટે આગણી કરી તેમાં જણાવ્યું હતું કે તેના તાબાના કેટલાક મુલકો તેઓ પચાવી બેડા છે તથા તેની આવક ખાચ છે તેનો અને પેશવાના તાબાના પીંધારાઓએ જે લુટફાંટ કરી હતી તેનો બદલો આપવો; નાનાફકનીસી આ સઘળાનો ઘણીજ બાદોસીથી જવાબ ઘડી કાઢાડ્યો હતો અને તે નીજમઅલી ઉપર મોકલી આપતા ૨૮ બાબતોનો દાવો કરીને તેમાં જણાવ્યું હતું કે કેટલીક તો શને ૧૭૭૪ ના સાલથી બાકી ચાલતી આવે છે.

બાદશાહી ફરમાન કાઢાડીને “દરાનઝીટડ્યુટી” એટલે ચોકીદાર મારફતે હતું. અકબરના દીવાન રાજા દોડરમલે પણ જમીનની મેહસુલ સંબંધી ધણી સરસ નીચમો ઘડી કાઢાડયા હતા તે આપણે સારો રીતે જાણ્યે છીએ અને તેનાજ અમલમાં રાજા દોડરમલની જમીન માપવાની રીત દાખલ કરવામાં આવી હતી. મોગલાઈ શહેનશાહના જે સર સુબા ગુજરાતમાં આવતા તેઓ પોતાના શહેનશાહનો નબળાઈ બોધને ગાદી પચાવી પડતા હતા તે પ્રમાણે અમદાવાદ પણ પચાવી પાડવામાં આવ્યું હતું. આ સર સુબાઓ સામા લડવા માટે દોહલોથો ભરાકર આવતું તેની દરકાર વટીક તેઓ કરતા નહો અને માહોમાહોમાં લડી મરતા જેથી મરાઠાઓને વધારે ફાવતું પડતું હતું અને હવે ગુજરાતમાં પણ પોતાનો દોર ચલાવવા માંડ્યો હતો તે એટલાં વેર કે અરતરફ થયલા સુબેદારની તરફથી લડવાને પણ તેઓ તૈયાર થતા હતા અને વધારે પગભર થઈને હવે એટલે સત્તરમાં સેહેંકડાનો અપવયમાં ગુજરાતમાં ઘણે ઉઠાણે પોતાની ચોથ અને સર-દેરામુખોનો રીત દાખલ કરી દીધો હતો, તે એટલે મુધી કે શને ૧૭૫૫ માં ખુદ અમદાવાદ તથા તેને ભગતા બોળ દેશો સંપુરણ રીતે તેમના તાબામાં આવ્યા હતા; પાછળથી એ દેશ કોઈ વખત પેશવાના તાબામાં તો કોઈ વખત ગાયકવાડના તાબામાં આવ્યો હતો જેથી મેહસુલ વસુલ કરવાની રીતમાં પણ ફેર પડી જતો; સેષ્ટ એ તમામ મુલક બ્રીટીશ સરકારના તાબામાં આવ્યા પછી જમીનનો માપણી કરવાની રીત દાખલ કરીને જમીનના ગુણદોષ પ્રમાણે તેનો આંકડો બાંધી આપવામાં આવ્યો હતો અને આગલી સઘળા રીત રદ કરવામાં આવી હતી.

આમાના કેટલાક નીળમઅલોને કબુલ રાખવા પડ્યા હતા, કેટલાક તેણે ઊડાવ્યા હતા; પણ તેણે એમ જણાવ્યું હતું કે ટીપુ સાથની લડાઈનો જ્યારે અંત આવશે ત્યારે તે પોતાના મતીનીધીઓ મોકલીને હીસાબ નકકી કરાવશે; આ પ્રમાણે જવાબ મોકલવાની તેની મતલબ એવી હતી કે એટલા વખતમાં અંગરેજો તેના તરફથી વચમાં પડશે. ૧૭૬૨ માં લડાઈ બંધ પડ્યા પછી હીંદુસતાનમાં શાનતી રહે એવા વીચારથી લોરડ કોરનવાલીસે અરસપરસ મદદ આપવા માટે કોલકરારનો એક ખરડો ઘડી કાઢાડ્યો હતો; લોરડ કોરનવાલીસની ખરી મતલબ કોઈના સમજવામાં આવી નહોતી તેથી તેઓ પોતાને લાગુ પડતી સમજતા હતા. નીળમ સમજતો કે એથી મરાઠાઓને તે હંકારવે; તેની મતલબ એ હતી કે અમુક રકમની ખંડણી તેઓને આપવી પણ થઈ શકે છે; મરાઠાઓને તો લોરડ કોરનવાલીસને ખરડો પસંદ પડ્યો નહીં; તેઓ એથી એવાં અનુમાન ઉપર આવ્યા કે અંગરેજો આપ વડાઈ લઈને પોતે વડા થવાનો દાવો કરે છે જેથી તેમના નકકી થયલા હકોપર પાણી ફરી વળે; એ વીસે નાના ફૂડનવીસ તથા મહાધણ સીંધીયાના વીચારો જુદા હતા. સીંધીયાનો એવો વીચાર હતો કે નીળમની સંપત્તિ પોતાના હસતકમાં લઈ તે મરાઠાઓની સામા વાપરવામાં આવનાર છે; તેથીજ તેણે પોતાના મરણ પહેલા ટીપુ સાથ મીત્રાચારીના સંદેસા ચલાવ્યા હતા. નાના ફૂડનવીસનો એવો વીચાર હતો કે અગર જો અંગરેજો લવાદ થવા માગે છે તોપણ તેઓ હેદરાબાદનાં રાજ્યનો નાશ નહીં થતો હશે તો લડાઈનો જોખમ ઊઠાવશે નહીં. અંગરેજોની ઉપર જણાવેલી દરખાસત જમારે પેશવાની દરખાસ્તમાં આવી ત્યારે તે એકદમ રદ કરવાનો સીંધીયાનો અભિપ્રાય હતો; પણ નાના ફૂડનવીસને સીંધીયાને અંકુસમાં રાખવો હતો તેથી તેણે તેના સીંધા જવાબ આપવાને બદલે, તકરાર લખાવ્યા કરી; પણ ખરું જોતાં તે કબુલ રાખનાર નહોતો. લોરડ કોરનવાલીસ પછી હીંદુસતાનના ગવરનર જનરલના ઓધાપર સર જોન શોર આવ્યા હતા તેણે પોતાના ઓધાને અખતયાર શને ૧૭૬૩ ની ૨૮ મી અક્ટોબરે લીધો હતો. આ બંને હાકમોના વીચારમાં તફાવત હતો તેથી સર જોન શોરે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ખરીટીશ સરકારની માગણી કબુલ રાખવાને

મરાઠાઓને ફરજ પાડી શકાય નહીં અને પોતે અલગ રહેવાની શક્તિની ત્યાગી હતા.

મરાઠાઓએ પોતાના દાવાની રીતસર માગણી કરી હતી અને અંગરેજ સરકારની માગણી માટે સંદેશ ચાલતા હતા તે દરમિયાનમાં નીજમઅલી પોતાના લશકરમાં વધારો કરવા પડ્યો હતો; ટીપુ સાથેની લડાઈ વખતે જયકુંડા પાંચલ લશકરની બે ટુકડીઓ એક આખરૂદાર રેમંડ નામના ફરેશની સરદારી હેઠળ હતી તે એકદમ રૂઠ ની કરી; વળી મહાધણ સીંધીયાના મરણ પછી તેણે પોતાના લશકરમાં પણ ઘણો વધારો કર્યો હતો તે અટલાજ માટે કે જે સમજીતી નહીં થાય તો તે મરાઠાઓ સાથે ફતેહ ભરેલી રીતે લડી શકે. ગોર્ધારાવ કાળેએ પેશવા તરફથી બે કરોડ સાઠ લાખ રૂપયાની બાકીના વીગતવાર હીસાબ રજુ કરી દીધો હતો; મુશીર ઊલ્લ મુલક અને એની વચ્ચે ઘણી લાંબી તકરારો ચાલી હતી જે વખતે પેલા વકીલને કહેવામાં આવ્યું કે “નાના ફડનવીસે પોતે જાને આવીને ગુચવણ ભરેલી બાબતોને નીરણુય કરવો.” પણ વકીલે જણાવ્યું કે “નાના ફડનીસ તો બહુ કામમાં છે માટે તેનાથી કમ અવાય ?” “મુશીર ઊલ્લ મુલકે જવાબ દીધો કે કમ અવાય !” “હીઆં કહેવી રીતે આવવું તે હું તેને જલદી બતાવીશ.” આ ધમકી ખુલ્લી રીતે લડાઈ જાહેર થઈ એમ બતાવતી હતી અને અગર જે સંદેશ છેલ્લી ઘડી મુઘી ચાલ્યા તોપણ બંને બાબતોએ પોતાના નીકાળ તલવારથી લાવવાનો ડરાવ કરી દીધો.

લડાઈને વીલંબ હતો તોપણ મોગલોને ઘણી ગમતી હતી; નીજમઅલીની ખુદની સરદારી હેઠળ મોટું લશકર બીદર આગળ જાવણી નાખી પડ્યું હતું; જાવણીમાં પુશકળ ગડબડ ચાલી રહી હતી; લડાઈ એટલે શું અને તેની કળા નહીં સમજનારા સીપાહો લડવાને તતપર થઈ રહ્યા હતા અને તહેવાર તાણા મરાઠાઓને મારતા; પુના હુટીને બાળી નાખવામાં આવનાર હતું; કંચનીઓ અત્યારથી પોતાના સીપાહોની જીતના ગાયણો ગાવા પડી હી; વળી વડો મધાન પણ ભર દરબારમાં બેઠ્યો હતો કે હવે મરાઠાઓની ઝુસડીમાંથી મોગલોને છુટા કરવા જોઈએ; બીજપુર અને ખાનદેશ લઈ લેવાં અને પેશવાને લંગોટ મારી હાથમાં લેવો આખીને કાશી મોકલી આપવો કે ત્યાં જઈ ગંગાજમાં સનાન કરવા કરે.”

નાડા ફડનીસ પાણુ પુના ખાતે મોટું લશકર એકઠું કરવા પડ્યો હતો; સીંધીયાના મરણ પછી તમામ મરાઠા સરદારોને એકત્ર કરીને પેશવાના તાબામાં કરવાની સારી તક હાલમાંજ તેને મળી હતી અને તે તકનો લાભ લીધો હતો. દાલતરાવ સીંધીયા અને તુકાજી હોલકર બંને પુનામાં હતા તથા બીરાડને રાજા તેમને મળવા માટે નીકળી ચુક્યા હતા; ગોર્વાદરાત્ર ગાયકવાડે પોતાના લશકરની એક ટુકડી મોકલી આપી હતી; દક્ષીણ તરફના મોટા જાગીરદારો, પટવરધત અને ચણદેના બરહમણ કુટુંબો, માલેગામ અને વીનચુરના બરાહમણ જાગીરદારો, મતીનીધી, પંત સુચીવ, મરાઠા માણુકરી, નીમખલકર, ઘાટકે, દક્ષે, પવાર, ધોરાટ અને પાટતકર વીગરે બીજા ઘણાક નાના સરદારો એમાં સામેલ થયા હતા. પણ પેશવાના હુકમને માન આપીને આ સઘળાઓ હાલમાં છેલ્લાજ આવ્યા હતા. રાત્રે ૧૭૬૫ માં નીજ-મનું લશકર બીદરથી નીકળીને ધીમે ધીમે મરાઠા સરહદપર જમા થયું; પેશવા જાતેવારીમાં પુનાથી નીકળ્યો હતો અને તેનું લશકર પણ તેજ વખતે ઘાસ ચારાની સગવડ માટે જુદે રસતે નીકળ્યું હતું; મરાઠા લશકરમાં સઘળાં મળી એક લાખ ત્રીસ હજાર માણુસો હતાં તથા બીજા દસ હજાર પીઠારા હતા; આમાંના અડધા માણુસોને પેશવાની ત્રીજેરી-માંથી પગાર મળતો અથવા તેઓ તેના કુલ અખત્યારમાં જાગીરદારોનાં માણુસો હતાં. દાલતરાવ સીંધીયાનાં અગર જો ઘણાં માણુસો હોંફસ-તાન અને માળખામાં રહેલાં હતાં, તોપણ તેનું લશકર સરવેશી ચઢતું તથા વધારે હતું. દાલતરાવના હાથ નીચે સુખમક્ષીની સરદારી હેઠળ પચીસ હજાર માણુસો હતાં, જેમાંના દસ હજાર કપાયદવાળાં હતાં, જેની સરદારી ડીબોઈનના હાથ નીચેના મોનશીયર પીરો નામના એક ફ્રેન્ચમેનને આપી હતી. રઘુજી બેંશલેનાં પંદર હજાર માણુસો હતા; તુકાજી હોલકરનાં ફક્ત દસ હજાર માણુસો હતાં પણ તેમાંના બે હજાર કપાયદવાળાં હતાં; વળી ઘણા બરા પીઠારાઓ હોલકરના રસાલાના હતા; ફરસરામભાગિનાં સાત હજાર માણુસો હતાં. પેશવાના લશકરમાં તોતેર હજાર ઘોડેસવારો, આઠ ત્રીસ હજાર પાયદળ લશકર અને ૧૬૨ તોપો હતી.

નાના ફડનીસે મુખ્ય સરદારોની જુદી જુદી સલાહ લીધી અને

ફેરસરામભાઈને તમામ લશ્કરનો વડો સેનાધીપતી નીમયો. મુખ્યામ્લકે તથા તુકાણ હોલકરની મુખ્યતાથી પીઠારાએ અને આસપાસ છુટકાંટ કરવા હુકમ આપ્યો હતો; ભારી અસખ્યાબ બરાબર તપાસ હેઠળ ઊવણીથી એક કુચ પાછળ રાખ્યો હતો અને સરવેથી સરશ ઘોડેસવારોને કવાયદ-વાળા પાયદળ લશ્કર અને ૫૦ તોપો સાથે, નીજમઅલીનાં એક લાખ દસ હજાર માણસ જે કુડલા ઉપર આવતાં હતાં તે ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યાં હતાં; આપણે આ ઠેકાણે મરાઠા લડાઈનું વરણન લખતા નથી તેથી એ લડાઈની તમામ હકીકત અતરે આપવાની અગત્ય નથી; નીજમઅલી લડાઈમાં સદંતર હારી ગયો હતો અને તેણે પોતાના હથયાર છોડી દીધાં હતાં અને મુલેહ માટે એજરખાણીથી માગણી કરી હતી; કંઈપણ શરત કબુલ રાખવા પેહેલાં મરાઠાઓએ મુશ્કેલ ઊલ મુલકને મગચો કેમકે તેણે નાનાફડનીસને ધમકી આપીને પેશવાને અપમાન આપ્યું હતું તેનો બદલો લેવાય; એ સીવાય તેઓએ કેટલોક મુલક પોતાને તાબે આપવા માગણી કરી હતી અને ચઢેલી ખંડણી વીગરે પણ ભરી દવા જણાવ્યું હતું; આ માગણીઓ નીજમઅલીને કબુલ રાખવી પડી હતી પણ પોતાના વડા મધાનને શરણે આપવો એ કામ તેને ઘણું જ હલકું લગાડનારું હતું અને ઘણી આનાકાનીથી તેણે તે કબુલ રાખ્યું હતું કેમકે મધાન પોતે પણ તે વીરો ખુશી જણાવીને નીજમઅલીને જણાવ્યું હતું કે “હાલના જેવા બારીક વખતમાં એ મથાણે કરયા વગર છુટકો નથી અને મરાઠાઓ સમજવાના પણ નથી.”

વડા મધાનને લઈ જવા ૨૦૦ મરાઠાઓ આઠ્યા હતા તેમને હવાલે કરવામાં આઠ્યો જેઓ તેને મરાઠા ઊવણીમા લઈ ગયા. પેશવા તેને હૃદયર મળ્યો અને દમામથી તેની મુલાકાત કરી પણ તે મજબુત ચોકી પોઢેરા નીચે હતો. મરાઠાઓ ઘણા ખુશીમાં આવી ગયા હતા અને તે જયારે ઊવણીમા આઠ્યો ત્યારે નાના ફડનીસે તેની ઠડા મશકેરી કરી તેથી જીવવાન પેશવાએ પણ તાણો માર્યો કે “બંને બાજુની આવી ઊતરતી દશા જોવાથી મને ઘણું દુખ થાય છે કેમકે આવી શરમ ભરેલી તાબેદારી, વગર લડાઈએ કબુલ કરવામા આવી છે અને અમારા સીપાહો ફતેહ માટે બડાઈ મારે છે.” લડાઈ વખતે બંને તરફના ભાયગે બહુસે માણસો મારયા ગયાં હતાં પણ પાછળથી

નાસલાગમાં મોગલોના હજારો માણસો મરણ પામ્યાં હતાં. કુરદલાની* લડાઈમાં જે સૌજ્ઞદારોએ લાગ લીધા હતાં તે માટે તેઓ ઘણી વડાઈ સેતા હતા.

પેશવા પુને પાછો ફરયા પછી નાના ફડનીસ નીજમ તરફથી મળેલા મલકા વીગરેની વેહંચણી કરવા પડ્યો હતો. ફરસરામભાઉ તથા રાધોજી બોંસલે શહેરની નજદીકમાં હતા અને હોલકર તથા સીંધીયા ત્યાંથી થોડેક દુર હતા; પણ નીજમઅલીના સામા તેના છોકરા અલી જાહે બંદ ઊઠાવ્યું હતું તેથી તેઓ પુને પાછા ફરયા પણ શા કારણ માટે તે જણાયું નથી; વળી એવો શક છે કે આ હુલડ કરાવવામાં મરાઠાઓ સામેલ હતા; હેવો શક નીજમઅલીને હતો અને મોહોમેદન તવારીખ લખનારાઓ પણ એ શકને ટેકો આપે છે + સપટેમ્બરની અધવચમાં સઘળા મરાઠા સરદારો પોતાને વતન ચાલી ગયા જેઓને ઘણાં માનપાતથી પેશવાએ રજા આપી. નાના ફડનીસ આ વખતે સરવેથી ચઢતો હતો અને ઘણીજ કીરતી મેળવી હતી કેમકે તેણે કોઈપણ પારકા રાજની મદદવીના ફતેહ મેળવી હતી. દાલતરાવ સીંધીયા તેના ઉપર રાજ હતો અને તેના મધાનો તથા અમલદારો પુનાના કારોબારમાં માથું ઘાલવા કરતાં, પોતાના જીવાન શેઠના હાંદુસતાનના મુલકને મજબુત કરવા વધારે આતુર હતા. તુકાજી હોલકર શરીરે અને મને નખજો થયો હતો અને તેના અમલદારો નાના ફડનીસના પક્ષમાં હતા. રધોજી બોંસલેનો તો એહેરો પાર પડ્યો હતો તેજ મમાણે બીજા ખરાહમણ જાગીરદારોના પણ હતો. માધવરાવના અમલમાં પેશવાનાં રાજની જેવી હાલત હતી તેવીજ હાલ પણ થાત પણ નાના ફડનીસ પોતે સત્તાને ચાહતો હતો અને તે સાચવી રાખવા તે ઘણી કાળજી રાખતો હતો તેથીજ તેના ઉપર મુશીબત આવી પડી હતી જેથી તેની છંદગીને પણ ઘોકકો પુજો હતો.

● કુરદલાના કાલકારથી મરાઠાઓને દોલત, મુલક તથા આખર મળી હતી; વળી નીજમઅલી ઉપર તેમની સત્તા ચાલી હતી જેમાંથી છુટ્યા માટે તે વખતે જરા પણ આશા નહોતી.

+ મી. રેમંડે આ હુલડ ખેસાડી દેવા પોતાને માથે લીધું હતું; તેની કાળજી બીધર ગયો પણ ત્યાં નહો હતો તેથી ઝૈરંગાખાદ ગયો અને તેને બંદીવાન કરીને હુદરાખાદ લાવતો હતો એટલામાં પોતાના બાપને મોટું દેખાડવાનાં શરમ ભાગી તેથી હુદરાખાદ પોહ્યાંચા પેહલાં તે ઝેર ખાઈને મરણ પામ્યો.

શને ૧૭૬૫ મા અગર જો પૈશવાની ઊમર ૨૧ વરવની થઈ હતી તોપણ નાનાએ તેના ઉપરનો મજબુત અંકુસ ઓછો કીધો નહોતો કમઢે એથી તેની પોતાની સતા ઘટવાની વકી હતી. તેને એવો બય હતો કે મહાધણ સીંધીયાએ અગાડી સતારાના રાજ સાથ મળીને ખરાડમણુ સંતા ઊંધી વાળવાને જોડવણુ કરી હતી; પહેલાં તો એ ઠરતો હતો પણ હવે સતારાનાં રાજનું સાળીઆણું ઘટાડીને તેના કુટુંબીઓને તેની ખુલાકાત લેવા માટે કીલ્લામાં આવતા અટકાવ્યા હતા.

રૂઝનાથરાવનાં કુટુંબને શને ૧૭૬૭ સુધી કોપરગામ ખાતે રાખણુ હતું પણ તેની વીધવા આનંદીબાઈની તખીયત સારી નહોતી તેથી નાસક પાસે આનંદવેલી નામની સારી હવાવાળી જગ્યામાં તેને સાવી રાખ્યું હતું. ખીજે વરશે એમીલ મહીનામાં તેણી મરણુ પામી. બાછરાવ, ચીમાજી આપા અને રઘુબાએ દતક લીધેલો અમરતરાવ આનંદવેલીમાંજ હતા પણ નીજમઅલી સાથ લડાઈ ઊઠવાની ધાસતીથી તેમને સીહુનડરીના કુંગરી કીલ્લામાં લઈ જઈને રાખ્યા હતા અને લડાઈ ખલાસ થયા પછી પણ તેમને મજબુત ચોકી પેઢેરા હેડલ તેજ કીલ્લામાં રહેવા દીધા હતા. આ જુવાન માણસો ઉપર જે શખતાઈ ગુજરતી તે જરૂરની છે એવું કહેનારા પણ એઓની હાલત માટે દયા ખાતા હતા; ફેટલાકો તેમની લાગણીથી દારવાઈ જઈ, મધાનનાં કામને ઘાતકી, કીના-બાજ અને ગેરવાજખી કહી, તેની ચાલને ધીકારતા હતા. આ વર્ગના લોકથી, રઘુબાના પક્ષકારો જુદાજ હતા, જેઓ સદંતર નારાજ હતા અને લોકમાં ચરચા ચલાવી ફેદીઓની ચાલચલણુ માટે ઘણી તારીફ કરીને નાના ફડનીસની આખરૂ હલકી પાડતા હતા. મજા મત પોતાની વીરૂધ જાય છે એવું ધારી નાનો વધારે સાવચેત રહ્યો અને રઘુબાના વડા ફીકરા બાછરાવ તરફ શકની નજરથી જોવા લાગ્યો. બાછરાવ દેખાવડો તથા ખુબશુરત હતો તેથી તેને લોકો ચાહતા એટલુંજ નહી પણ તેને જે મળવા આવતા તેમનાં મન, પોતાની અતી સભ્યતાથી હરી લેતો; જેવો તે શરીરે ખુબ શુરત હતો તેવોજ તે મજબુત પણ હતો; મરસ ઘોડેસવાર હતો અને હથયારો વાપરી જાણતો હતો, શાસ્ત્રનો પણ પુરનો અભ્યાસ કીધો હતો અને તેના વખતના કોઈપણ પંડીતો તેની ખરોખરી કરી શકતા નહી.

પોતાના પીત્રાઈની આટલી બધી તારીફ થતી શાંભળી, જુવાન પેશવાને અદખાઈ થતી નહીં પણ તેથી ઊલટો તે ખુશી થતો અને વારંવાર તેનો છુટકો કરવા તથા તેની સાથે દાસતી કરવા વીચાર જણાવતો હતો. આ સંપોહ્યાંથી સાવચેત રહેવા નાનો, પેશવાને સમજાવતો અને કહેતો હતો કે “દખાવમાં ગમે એવો ખુબશુરત હશે પણ જે રઘુભા જેવા નખખા તથા આનંદીબાઈ જેવી ઘાતકી બાપમાને પેટે અવતરેલો, તે આઈદ કેવો નીવડશે ?” નાનો વધુ શખ્તાર્ધ વાપરતો ત્યારે પેશવા વધારે ચાહતો હતો. બાઈરાવને ખબર મળી કે પેશવા તેના તરફ છે ત્યારે તેણે એક વીશ્વાસુ કાસદ મારફતે સંદેશો મોકલી પોતા તરફનાં માન મીત્રાચારીની ખાત્રી આપી તેમાં જણાવ્યું હતું કે “હું સોહનડરીના કીલ્લામાં કેદ છું અને તમે દીવાનની સત્તા હેઠળ છો તેથી આપણી બંનેની હાલત એકસખી છે, પણ તેમનાં મન તથા હેતુ સવતંત્ર છે તે એક બીજાને મદદ આપવામાં વાપરવાં જોયે; તેમના બાપ દાદા કેહેવા મજબૂત થઈ ગયા છે તે કેહેવાની જરૂર નથી, પણ એક દીવસ એવો પણ આવશે કે તેમનાં કામોને ખીલવવાને આપણે સાથે મળીને ઠાસીસ કરીશું કે જેથી આખરૂં રહેશે.” આ સંદેશાથી પત્ર વેહેવારના દરવાજા ખુલ્યા અને નીજમઅલી સાથની લડાઈમાંથી પુનઃ પાછા ફર્યા પછી કેટલોક વખત સુધી પત્ર વેહેવાર ચાલ્યો; પણ આખરે એ વાતની નાનાને ખબર મળી ત્યારે જોઈજ લો નાનાનો ઘુસ્સો ! બળવંતરાવ રઘુનાથરાવ મારફતે આ સંદેશ ચાલતા હતા તેથી નાનાએ તેને ભારી બેડી સાથે એક ડુંગરી કીલ્લામાં કેદ કરીધો; પેશવાને શખ્ત ડપકો આપ્યો અને બાઈરાવ ઉપર પેહેલા કરતાં પણ વધારે શખ્તાર્ધ ચલાવી. માઘવરાવ હવે છેકજ કંટાળી ગયો હતો અને તેનો પીત્રાઈ એ અવીચારી સંદેશ મોકલતો તેથી પણ ઘણો ચીરડાઈ ગયો હતો અને ઊદાસ જણાતો હતો. જનાનામાંથી દરબારમાં આવવાનું તેણે સદંતર બંધ કરીધું હતું તેથી નાનાને લોક સમજાવવા પડતા કે “બાપાર આવેછે.” દસેરાની સ્વારી નીકળવાનો વખત આવ્યો હતો તેથી તે તા. ૨૨ મી અકટોબરે ઘણી મોટી સ્વારી સાથે બાહાર નીકળ્યો અને નજરો વીગરે લઈ નજરાણા આપી દરબારમાં આવ્યો. પણ તેનું અંતકરણ અંદરથી દંખતું હતું તેથી તેના મન ઉપર જુદીજ છાપ બેસી

ગઈ હતી. તા૦ રપ મી અકટોબરે તેણે પોતાના મેહેલની આગામી-
માંથી હેડલ નખાવી દીધું. જેથી તે સખત રીતે ધાયલ થયેા અને
મરવાની આણીપર હતો તે વખતે તેણે જણાવ્યું હતું કે ખાલ-
રાવને પેશવાની ગાદીએ બેસાડવો.

ભાગ ૧ લો

જી હા સો.

આ ચોપડીને મોટો ભાગ ફેપટન મેકડોનલ્ડની “ભાઈશ્રીનાના ફક્તીશ” ઉપરથી લીધો છે. સરખાતમાં છુટાં છુટાં મકરજી આપ્યાં છે પણ પાછળથી તે અનુકૂળ નહીં પડવાથી બંધ કર્યાં છે. આ ચોપડી બાહાર પાડવાના વીચારને કેટલા આપનારા સારેબોના તેમજ તેને કોતેજન આપનારા સારેબોના ઉપકાર માનું છું.

દાદાભાઈ મનચેરજી ગોભાઈ.

આગળથી ગ્રાહક થનારા સાહેબોના નામની ટીપ.

ગ્રાહકોના નામ.	પ્રત.	ગ્રાહકોના નામ.	પ્રત.
રા. બા. શામરાવ નારાયણ લાડ ખખાતના દીવાન સાહેબ... .. ૧૨		શેઠ દેશાઈ ગલાલચંદ ધંધ ૧	
નામદાર શ્રી ઈરે માહા- રાવસાહેબ ... ૧૦		„ ગુરમાહામદ રતનરી સેદલરી મરચનટ ... ૧	
શ્રી ઇબરાહીમ દાશા .. ૫		„ અબદુલ્લેત અલીભાઈ ૧	
„ બાવા શાહબલ ગુલ- મામદ તથા ખુદાબક્ષ રીરમામદ. ... ૫		„ રજબઅલી બનમામદ ૧	
„ હાજેદભાઈ મશાભાઈ. ૩		„ નવરોજ બનમામદ... ૧	
„ રહીમભાઈ બનલાખદીન ૩		„ કાશમભાઈ પુતભાઈ ૧	
„ બદરભાઈ હીલાભાઈ. ૨		„ અબદુલ્લેત અબદુલ કાદર હુસીમ... ૧	
„ નાનઘભાઈ લખાભાઈ. ૨		„ મુનશી ઇતદમરૂપ... ૧	
„ આમદ મામદ. ... ૨		„ બાવા શફરઅલી... ૧	
„ કાલ્દ હસિમાઈલ કાલ્દ મોહમદમીઆ પોરબદરી. ૨		„ લોગીલાલ શાકલચંદ. ૧	
„ અબદુલશકર હાલ્દ ગુર- મામદ... .. ૨		„ વાહીલાલ શાકલચંદ. ૧	
„ ઇશમાલભાઈ ખેરાજ. ૨		„ દીદાઇલા હાફીજુલા. ૧	
„ હાલ્દ ઇસાક હાલ્દ મીડા ૨		„ અલાદીન હુસીર ... ૧	
„ ફરામજી હોરમજી ભોમડીવાળા. .. ૨		„ રહીમ ખખરાઈમ જ- માલાણી. ૧	
„ મેરાલીભાઈ કરીમ મી- શતરી... .. ૨		„ બદરજી અબાસઅલી પુનાવાલા..... ૧	
„ શોરાબજી ખરસેદજી ઢોંડી... .. ૨		„ અલારખીઆ ખાનમામદ ૧	
		„ રેમતલા લાદક ... ૧	
		„ વીસેસર હરીશંકર ... ૧	
		„ ખરસેદજી પેસતનજી કોહોલા. ... ૧	
		„ પીરોજશા નશરવાનજી પે માસતર ... ૧	

પ્રાહ્લિકાના નામ.

પ્રત.

શેઃ અબદુલ રેહમાન અબ	
દુલ કરીમ... ..	૧
,, મામઘલાઈ જશા. ...	૧
,, હકીમ રૂસ્સુલાભાઈ	
ઇબરામજી... ..	૧
,, શોની વીરચંદ ઠાકરશી	૧
,, નારણુ જનકવજી. ...	૧
,, કાલીદાસ પુંજ. ...	૧
,, ચોકશી ત્રીકમદાશ ભી-	
ખાશા છાપનાવાલા... ..	૧
,, જાંની લક્ષ્મીરામ કુબેર	૧
,, શોની જગજીવન કાલી	
દાશ રેવાશી શ્રીભુભલી.	૧
,, દયાળ લાલજી. ...	૧
,, ધારશી હેમરાજ. ...	૧
,, રવજી વિજયવજી શોની	
કચ્છળા એઝાવાળા... ..	૧
,, બાવાજી રોજપુરી... ..	૧
,, જોજી બદરૂદીન સખ-	
જલી મુરજી રવજી... ..	૧
,, શોની મગન હેમચંદ. ૧	
,, રતનજી નશરવાનજી	
દાઝવાલા	૧
,, ગુરમામદ એ. લુકમા-	
નજી.	૧
,, દામજી સખમીચંદ... ૧	
,, ઠા. કરશનદાસ રવજી. ૧	
,, શાનંદલાલ નથુભાઈ. ૧	

પ્રાહ્લિકાના નામ

પ્રત.

શેઃ હોરમશજી પાલનજી	
જોખરી.	૧
,, કોકેબાદ ખરસેદજી પા	
લાણુજી પાંડોવાલા... ..	૧
,, સાહોભાઈ પીરભાઈ... ૧	
,, જનકજી અલીભાઈ... ૧	
,, સી. નાનાભાઈ ... ૧	
,, કીકાભાઈ મસાભાઈ.. ૧	
,, શરીફ આમદ ચોરજો. ૧	
,, ખાજી અબદુલા. ... ૧	
,, જનમામદ જીવણભાઈ. ૧	
,, વમલશી મોતીચંદ... ૧	
,, ખત્રી જોવીદજી જનક-	
વજી કપુરવારા ... ૧	
,, પુરશોતમ ભગવાનદાશ	
ભાણુશાળી	૧
,, હોરમશજી રૂસતમજી	
પશતાગીઆ.	૧
,, મુસાજી તયબજી ... ૧	
,, અંગીરજી રૂસતમજી	
પોસ્ટવાલા... ..	૧
,, ભગવાનદાસ રવજીભાવ	
નગરવાલા	૧
,, શોપારીવાલા જગન	
ઝીણા.	૧
,, કાનજી આધવજી... ૧	
,, મલુદાસ પ્રાણુજીવનદાસ ૧	
,, ભોગીલાલ મોહનલાલ	
ભાણુશાલી	૧

ગ્રાહકોના નામ.	પ્રત.
શ્રીઠ નવરોજ દોરાખજી	
દારૂવાલા. ૧	
„ જમશેદ માણેકજી કરાણી ૧	
„ શીદીક મહમદ. ... ૧	
„ મુસાજી કાદરભાઈ જરી	
વાલા... .. ૧	
„ વોરા ગુલામ હુસેન શુક્રે	
માનજી. ૧	
„ મહમદઅલી વલીમઘ. ૧	
„ માણેકચંદ તેજપાળ	
ભજીઆવાળા. ... ૧	
„ લવાર કાલીદાસ ખુશાળ	
તીજેરીવાલા. ... ૧	
„ લવાર રણછોડદાસ મ-	
નોરદાસ ઘડીઆળો. ૧	
„ ફુલમ ભાણુ ૧	
„ ધરમશી ગીરધર ... ૧	
„ ડા. મુલજી વીશરામ. ૧	
„ ડા. મુલજી નારાણુ... ૧	
„ હરગોવિન્દદાસ વલભરામ	
ઘડીઆલી ૧	
„ દીનશા ફરામજી દાવર. ૧	
„ દીનશાજી દોરાખજી	
દીત્યા. ૧	
„ હોરમશજી નશરવાનજી ૧	
„ માનેકજી પેસતનજી કર	
નજીઆ. ૧	
„ મેમણુ દાઉદ ઊમર... ૧	

ગ્રાહકોના નામ.	પ્રત.
શ્રી ડા ભોંજરાજ લધા... ૧	
„ ચુણીલાલ ગોરધનદાસ	
ગંદેરયા ૧	
„ માણેકજી આદરજી... ૧	
„ માણેકજી કાવસજી... ૧	
„ ખમનજી સોરાખજી... ૧	
„ શેખ ખામનમીઆ	
ખીન દાદામીઆ ... ૧	
„ શીવજી હરચંદ કચ્છભુજ ૧	
„ શાં શાકરચંદ મુરજી. ૧	
„ કાવસજી નવરોજ સરાફ ૧	
„ અચ્છામીયાં શાદકભાઈ ૧	
„ ખોખ જનકર કાનજી	
ખારદાનવાલા. ... ૧	
„ કપા વીરચંદ. ... ૧	
„ ફીરોજશા પેસતનજી	
નાલીયરવાળા. ... ૧	
„ અરબુન વીસરામ... ૧	
„ અબુસતાર હાજી યાકુબ. ૧	
„ મોતીલાલ વરજદાસ	
શરાફ... .. ૧	
„ શાં હીરજી ગેલાભાઈ. ૧	
„ ડાં પરેમજી મુરારજી. ૧	
„ ગોપાળજી હીરજી ... ૧	
„ નેણુશી હીરજી. ... ૧	
મહારાજ ડાકોરસાહેબ હરી	
સીંધજી સ્વસ્થાન	
ધરોળ દરખાર. ... ૧	

ગ્રાહકોના નામ.	પ્રત.	ગ્રાહકોના નામ.	પ્રત.
શેઠ છોટાલાલ વરબદાશ.	૧	શેઠ સયદ હસન... ..	૧
,, માણિકજી નશરવાનજી		,, હાજી આમદ અતાર ..	૧
કાવારાણા	૧	,, એલ, એમ. દલાલ...	૧
,, ગંગારામજી કમાઠી...	૧	,, શોની વીડલદાસ શંકર-	
,, ડા. કરશનદાસ રવજી	૧	દાસ	૧
,, લલુ મચ્છાવંદ. ...	૧	,, હરગોવનદાસજીવનદાસ	૧
,, જકરીઆ બુણાશ...	૧	,, ધશવરલાલ ધારસી...	૧
,, શક્તેમાન તુરમામદ...	૧	,, ડા. પરશોતમ વી, રતજી	૧
,, અબદલ લાલીફ હાજી		,, બોઈધનજી વેલજી...	૧
તુરમામદ.	૧	,, શા. જગમોહનદાસ હ-	
,, નાનાભાઈ દાદાભાઈ		રીભાઈ.	૧
ચીનાઈ.	૧	,, કુ. મયજી કેશવ, ...	૧
,, કાજી રેમતુલા કાજી		,, શા લખમીદાસ નાગ-	
ફતેમામદ.	૧	રદાસ... ..	૧
,, જેડા રતનસી... ..	૧	,, દીનશાભાઈ હોરમસજી	
,, આનંદરાવ નારાયણ.	૧	પદરખાનાવાળા, ...	૧
,, અંબારામ ગોર્વીદરામ.	૧	,, શોની ભગવાનદાસ મગન	૧
,, ઘેલાભાઈ હરજીવન...	૧	,, ફતેઅલી શેક આમદ.	૧
,, ગોર્વીદજી કરસનદાસ.	૧	,, નઝરમામદ ફતેઅલી.	૧
,, ડા. અરજણ ટોપણુ...	૧	,, અમીરુદીન તયબજી.	૧
,, દેવીદાસ જેડાભાઈ...	૧	,, સોરાખજી પેસતનજી.	૧
,, જમનાદાસ વીજબુખ-		,, નસરવાનજી નવરોજી.	૧
નદાસ... ..	૧	,, શોરાખજી શાપુરજી ખંગાલી	૧
,, ઝવેરચંદ પરમાણુંદ...	૧	,, છોટાલાલ માગજી...	૧
,, ડા. મુલજી ચાપસી		,, બીસમાન હાજી કાસમ	૧
રાયસી.	૧	,, વોરા તૈઅબઅલી મુસ્લા	
જેશી મુલજી ગોવરધનદાસ	૧	મુલતાનઅલી. ...	૧
જેશી મમુ વીરજી... ..	૧	બુનાગઢ બહાદુર લાયખરે-	
		રીના સેકરેટરી ...	૧"

*Balajee Bajee
Rao Peshwah.*

बाळाजी बाजीराव.

*Thorla Mahadeo Rao
Peishwah.*

नारायणराव पेशवे.

Sawai Mahadeo Rao Peshwa
सवाई माधवराव पेशवे.

Pugoba Dada

राघोबादादा

Bajee Rao Peshwash

बाजिराव पेशवे

मल्हारराव होळकर.

*Mulhar Rao
Holkar*

Mahadajee Sinda
माहादजी शिंदे.

Nizam Ali

Muskeen-oob. Mooshe

सिजामहो

मसुसुलव.

